

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ARHEOLOGIJU

BOLERASKA FAZA BADENSKE KULTURE NA PRIMJERU
LOKALITETA TURČIŠĆE GRADIŠĆE II

Predmet: Prapovijesna arheologija I

Mentorica: prof. dr. sc. Tihomila Težak-Gregl

Student: Zvezdan Vuković

Zagreb, 2017.

Sadržaj

Zahvale (str. 6)

Uvod (str. 7)

I.DIO

1. Boleraska faza badenske kulture (str. 9)

1.1. Terminologija (str. 9)

1.2. Položaj boleraske faze unutar badenske kulture (str. 9)

1.2.1. Periodizacija (str. 9)

1.2.3. Relativna i apsolutna kronologija (str. 13)

1.3. Rasprostranjenost i lokaliteti (str. 20)

1.3.1. Rasprostranjenost (str. 20)

1.3.2. Naseobinski elementi – topografske karakteristike (str. 20)

1.3.3. Naselja (str. 21)

1.3.4. Tipologija naselja i naseobinskih objekata (str. 23)

1.4. Pokapanje (str. 24)

1.5. Ekonomska i društvena struktura (str. 25)

1.5.1. Metalurgija (str. 26)

1.6. Materijalna kultura (str. 27)

a) Faza A1 (str. 28)

1.6.1. Zdjele (str.29)

1.6.2. Vrčevi (str. 30)

1.6.3. Lonci (str. 30)

1.6.4. Ručke (str. 31)

1.6.5. Pršljenci (str. 31)

1.6.6. Ukrašavanje (str. 32)

1.6.6.1. Plastično ukrašavanje (str. 32)

1.6.6.2. Kaneliranje (str. 33)

1.6.6.3. Žlijebljenje (str. 33)

b) faza A2 (str. 35)

1.6.7. Keramički proizvodi izvan standardnog lončarstva (str. 37)

1.6.8. Plastika (str. 37)

1.7. Podrijetlo (str. 39)

1.8. Badenska kultura prema supstratnim kulturama (str. 44)

1.9. Lokaliteti u Hrvatskoj (str. 46)

1.9.1. Josipovac Punitovački –Veliko polje I (str. 47)

1.9.2. Barbarsko (str. 49)

1.9.3. Grabrovac – Ciglana (str. 50)

II. DIO

2. Horizont boleraske faze badenske kulture na nalazištu Turčišće – Gradišće II (str. 52)

2.1. Lokalitet Turčišće – Gradišće II (str. 52)

2.1.1. Zemljopisni položaj, povijest istraživanja i opis nalazišta (str. 53)

2.1.2. Metodologija i rezultati istraživanja (str.

2.2. Objekti (str. 60)

2.3. Analiza keramike (str. 60)

2.3.1. Metodologija (str. 61)

2.3.2. Faktura i obrada površine (str. 62)

2.3.3. Boja (str. 62)

2.3.4. Tipologija dijagnostičkih ulomaka (str. 62)

2.3.4.1. Rubovi (str. 62)

2.3.4.2. Dna (str. 63)

2.3.4.3. Dršci i ručke (str. 63)

2.4. Ukrašavanje (str. 63)

2.4.1. Urezivanje (str. 63)

2.4.2. Utiskivanje (str. 64)

2.4.3. Apliciranje (str. 64)

2.4.4. Ubadanje (str. 65)

2.5. Analogije (str. 65)

3. Zaključak (str. 70)

4. Popis literature (str. 71)

5. Popis slika (str. 78)

6. Katalog nalaza (str. 80)

7. Table crteža (str. 120)

Zahvale

Zahvalio bih svima onima bez kojih ovoga diplomskog rada ne bi bilo. Prvenstveno zahvaljujem svojoj profesoricu T. Težak-Gregl, što je pristala biti mi mentor pri izradi ovog rada, svojoj ljubavi I. Rukavini na savjetima, potpori i strpljenju, zatim kolegicama arheologinjama M. Krmpotić na ustupljenom arheološkom materijalu, terenskoj dokumentaciji i dijelu crteža, L. Čataj na mnoštvu nesebično ustupljene korisne literature i S. Čule na dijelu crteža i svim fotografijama materijala. Svima njima, a i onima koje ne spominjem poimence u ovom radu, velika hvala.

Uvod

Ovaj rad posvećen je ranoj fazi badenske kulture, odnosno njezinom boleskom horizontu.

Ovaj rad bit će podijeljen u dva velika poglavlja, od kojih će prvo biti posvećeno općim karakteristikama boleske kulture, a drugo analizi dostupnih nam ulomaka s međimurskog lokaliteta Turčišće Gradišće II.

U prvome dijelu rada bavit ćemo se općim karakteristikama boleske kulture. Navedenu kulturu analizirat ćemo na temelju sljedećih parametara: terminologije, periodizacije, rasprostranjenosti, lokaliteta, sinkronizacije sa susjednim kulturama, svakodnevnog života u vidu materijalne kulture (prvenstveno keramičkih ostataka), ostataka naseobinskih objekata, ekonomije te duhovne kulture u vidu pogrebnih običaja.

U drugome dijelu provest ćemo analizu dostupnog keramičkog materijala prikupljenog s međimurskog lokaliteta Turčišće-Gradišće II te ga pokušati pripisati boleskoj fazi badenske kulture. Analizu materijala napraviti ćemo na temelju dostupnih nam ulomaka, njihovih arheoloških crteža, te na temelju usporedne analize iz dostupne nam literature.

I. DIO

1. Boleraska faza badenske kulture

1.1. Terminologija

Najstarija faza badenske kulture dobila je ime po nalazištu Boleráz kod Trnave u zapadnoj Slovačkoj. Kako je zamijećena velika sličnost boleraskih nalaza s onima grupe Cernavodă III u donjem Podunavlju, u stručnoj literaturi se uskoro počeo koristiti naziv Boleráz - Cernavodă III. Radi se o kulturnoj pojavi koja zahvaća širok geografski prostor od zapadnog dijela Panonske nizine do donjeg Podunavlja pa je prihvaćena kompromisna terminologija: kada se govori o zapadnom dijelu kompleksa koristi se naziv Boleráz – Cernavodă III, a ako je riječ o nalazištima istočnog prostora upotrebljava se naziv Cernavodă III- Boleráz. Radi se o dvije istovremene, ali stilski ne posve istovjetne kulturne pojave. U stručnoj literaturi ipak još postoje sumnje radi li se o jednoj kulturi pa ni terminologija nije usuglašena (Čataj 2009: 106). Tako S. Dimitrijević smatra da je Boleráz faza badenske kulture, dok nasuprot tomu neki autori smatraju Boleráz zasebnu kulturu te sastavnim dijelom kulturnog horizonta Cernavodă – Boleráz (Balen 2006: 34).

1.2. Položaj boleraskе faze unutar badenske kulture (periodizacija i kronologija)

1.2.1 Periodizacija

(Svi) bitni potezi u determiniranju razvojnog procesa badenske kulture učinjeni su tijekom 50-ih godina 20.stoljeća. Prvo su F. Foltiny i A. Ohrenberger razlučili dva horizonta badenske kulture na lokalitetu Neusiedel am See, Donja Austrija, u smislu horizontalne stratigrafije. R.

Pittioni dijeli ju 1954. na Fonyód, Úny i Ossarn + tip Pölshalsstrappelkogel (Pittioni 1954: 202). E. Neustupný prvi je učinio detaljnu periodizaciju badenske kulture podijelivši je na pet stupnjeva – pri čemu bi stupanj A bio označen kao horizont Boleráz, a stupanj B kao horizont Fonyód. 1962.g. S. Dimitrijević je, u pokušaju da Neustupnýjevu sistematizaciju primijeni i na slavonsko–srijemske uvjete, imajući u vidu prvenstveno stratigrafske pokazatelje badenskog odsjeka naselja na Vučedolskom Gradcu, razlučio dvije osnovne manifestacije ovoga kompleksa, od kojih je prva badensko-pecelska, a koja obuhvaća ranu badensku kulturu i predložio tri stupnja od kojih je prvi stupanj I-A (horizont Fonyód) (Dimitrijević 1979: 192). Nikola Tasić je svoje tri faze interpretirao u odnosu na etape širenja badenske kulture – tako bi faza I bila vezana uz područje moravsko-slovačke regije i predstavljala bi primarni centar formiranja ove kulture, faza II označavala bi početak njezine ekspanzije prema jugu, čiji početak Tasić stavlja, za razliku od Neustupnoga, najranije tek u kraj stupnja B, tj. horizonta Fonyód; u to vrijeme počinje i nasilno posjedanje sjevernojugoslavenskog prostora od strane nosilaca badenske kulture (Dimitrijević 1979: 192). N. Tasić najraniju fazu badenske kulture određuje kao etapu razvoja (Čataj 2009: 108). B. Jovanović je akceptirao Neustupnýjev i Tormin kronološki sistem i luči tri etape, od kojih prve dvije pretklasične odgovaraju horizontima Boleráz i Fonyód (Dimitrijević 1979: 193).

Vrlo su značajan prilog boljem determiniranju rane badenske kulture radovi Istvána Torma. On stariju badensku kulturu u cjelini naziva grupom Boleráz i predlaže podjelu na tri stupnja: najraniji stupanj, relativno slabo poznat, a koji bi mogao biti zastupljen nalazima iz dvaju lokaliteta, to su: Koppányszántó-Timárvölgy i možda Magyarkeszi; srednji stupanj bi bio dobro opisan, a njemu bi pripadali bolearski stratumi u Nitrianskom Hrátku i Iži, kao i neki lokaliteti u mađarskom Zadunavlju i odgovarao bi već ranije izdvojenom horizontu Fonyód, a najbolje ga definiraju nekropole sa spaljenim pokojnicima u Fonyódu i Pilismarót-Basaharcu. Torma prilaže i kartu rasprostranjenosti na kojoj se vidi maksimalna koncentracija bolearskih nalazišta oko Blatnog jezera i porječja Kaposza. Iako je prvi stupanj faze Boleráz (radije bi trebalo govoriti o fazi nego o grupi, jer su pojmovi grupa i kultura identični) prilično dubiozan, integracija horizonata Boleráz i Fonyód u jednu kulturnu cjelinu apsolutno je prihvatljivo i logično rješenje (Dimitrijević 1979: 193). Integraciju horizonta Fonyód u sklop faze Boleráz, kako je to predložio I. Torma, nije prihvatila V. Němejcová-Pavúková (Dimitrijević 1979: 194).

Stojan Dimitrijević je na temelju stratigrafije badenskog stratuma Vučedola (Gradac), te na osnovi regionalno-stratigrafskih pokazatelja predložio podjelu badenske kulture. Ranu ili

pretklasičnu badensku kulturu dijeli na dva stupnja od kojih je prvi stupanj A-1 ili horizont Boleráz, s lokalitetom Deronje – Mostonga I u Bačkoj, a drugi stupanj A-2 ili horizont Fonyód – s lokalitetima: Vučedol-Gradac, horizont ispod poda apsidne kuće I; Zemun-Beljarica; također Bapska, Vinča itd. (Dimitrijević 1979: 194).

Trodobnoj podjeli badenske kulture R. Pittionija priklonio se i I. Torma, a njezinu stariju fazu (odnosno Dimitrijevićeve stupnjeve A1 i A2) ujedinjuje u jedan stupanj – Boleráz. E. Neustupný je na temelju stratigrafije u Vučedolu podijelio badensku kulturu u 5 stupnjeva : Baden A – Baden E. Starijoj badenskoj kulturi pripisani su stupnjevi A i B u koje autor stavlja nalazišta Ohroziom, Jevišovice C1, Boleráz, Fonyód i najstarije nalaze s Vučedola. Najstariju fazu badenske kulture V. Němejcová-Pavúková zove Boleráz i dijeli prvo na dvije podfaze - Baden Ia i Ib a kasnije na tri podfaze (Čataj 2009: 107).

Kronološki sustav E. Neustupnoga za badensku kulturu prepravila je i nadopunila V. Němejcová-Pavúková. Njezina kronologija bazira se većinom na slovačkim nalazima, uglavnom iz zapadne Slovačke, a dijelom na izvanslovačkim nalazima, uglavnom mađarskim. U njezinoj postupnoj obradi jedna skupina, određena kao boleraska skupina može se danas podijeliti u dvije izrazito različite faze – Baden Ia (Štúrovo) i Baden Ib (Nitrianski Hrádok – Vysoký breh – Vrbové (Němejcová-Pavúková 1981: 261). Boleraski elementi preživljavaju do kraja stupnja III. Stupnjevi Ib i Iia veoma su bliski u istočnoj i u zapadnoj Karpatskoj kotlini (Němejcová-Pavúková 1981: 263). U Rumunjskoj, boleraskoj skupini (stupanj Baden Ib) odgovara Cernavodă III (Němejcová-Pavúková 1981: 264). Raniji stupanj Cernavodă - Boleráz III, nema ekvivalenta u Rumunjskoj.

Faza	Podgrupe	Vrijeme	lokaliteti
Boleráz	-	3500. pr. Kr.	Pilismarot
Ia	Štúrovo	-	Letkès
Ib	Nitriansky Hrádok	-	Lánycsok, Vysoki breh
Ic	Zlikovce	-	Balatonboglár (Němejcová-Pavúková 1981: 262).

Sustav Němejcové-Pavúkové se na brojnim primjerima pokazao manjkav, navode neki autori (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 452).

1.2.3. Relativna i apsolutna kronologija

E. Neustupný se bavio problemom kronologije i njezinim razvojem vezanim uz C14 datume te smješta bolerasku fazu između 3600. i 3400. g. pr.Kr. Uz pomoć daljnjih radiokarbonskih datuma početak badenske kulture, odnosno njezine boleraske faze stavljen je u vrijeme između 3520. i 3380. g. pr. Kr., odnosno 3700. i 3350. g. pr. Kr. Na temelju velikog broja radiokarbonskih datuma skupina austrijskih stručnjaka uspjela je razdvojiti dvije faze unutar badenske kulture od kojih je ona koja je tema ovoga rada – Baden- Boleráz, prva i traje između 3640. i 3370 g. pr. Kr. (Stadler i dr. 2001: 541). Po novim radiokarbonskim datumima, sugerira ta grupa autora, rana faza badenske kulture – Boleráz razvila se negdje u Donjoj Austriji, Moravskoj, Slovačkoj ili zapadnoj Mađarskoj (Zadunavlju), a onda proširila prema istoku. 32 uzorka arheološki pripisana badenskoj kulturi su skupljena za projekt grupe autora, a radiokarbonska mjerena potvrdila su njihovu pripadnost badenskoj kulturi. Potvrđuje se 5 različitih faza badenske kulture, s ograničenjima. Protoboleráz se ne može vremenski razlikovati od Boleráza, ove dvije faze traju otprilike istodobno, od oko 3640. do 3370. pr. Kr., najstarija faza klasičnog Badena - Červený Hrádok, preklapa se s Bolerázom, ali ne u dominantnim intervalima. Zaključak je da Boleráz počinje 140 godina ranije nego što je to pretpostavio J. Maran. Također, sve ideje o utjecaju s istoka moraju se preispitati. Što se tiče kulturnih grupa iz istočne Europe sličnih badenskoj, Cernavodă I je po tipologiji starija od Cernavode III, a paralelna klasičnom Badenu, što znači da je nemoguće da je Cernavodă III paralelna s Bolerázom. (Stadler i dr. 2001: 543).

P. Raczky je datirao formiranje badenske kulture oko 3600. g. pr. Kr. Po M. Korfmannu i B. Kromeru početak badenske kulture mogao se desiti oko 3700. – 3400. g. pr. Kr. (istovremeno s pred-Trojom I i Beşik - Yassitepe). P. Stadler je za najraniji datum badenske kulture dobio 3640.g pr. Kr. (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 448).

Uz finu periodizaciju baziranu na tipološkoj studiji i 14C datumima zaključeno je da je faza Boleráz IB–C obuhvaćala 3519/3373–3027 kal. pr. Kr. Također, početak badenske kulture koju je predložio Petrasch (3800.g kal. pr. Kr.) čini se preran, dok se datumi za protobolerasku i bolerasku fazu ne razlikuju (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 452). 3600/3500 kal. pr. Kr. bi trebalo uzeti kao datum za početak badenske kulture, odnosno Boleráza IB, dok formativnu, protobolerasku fazu ne bi trebalo nazivati pravom badenskom

kulturom, već bi ju valjalo smjestiti prije tog datuma (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 453).

Termini Cernavodă I, II i III odnose se na različite lokacije na istoimenom nalazištu koje predstavljaju i različite stupnjeve ove kulture pri čemu je utvrđen kronološki redoslijed Cernavodă I-III-II. Analogije između nalazišta boleraske faze i kulture Cernavodă III stavile su ove dvije pojave u isti horizont. Četiri radiokarbonska datuma iz razdoblja Cernavodă I datiraju ga između 3700. i 2600. g. pr. Kr. što ga čini istovremenim badenskoj kulturi, uključujući i bolersku fazu. Za ostale stupnjeve kulture Cernavodă nema radiokarbonskih datuma, već se njihova istovremenost s drugim kulturama svodi prije svega na sličnost u keramografiji. Ukoliko je Cernavodă I paralelan s Bolerázom, a stariji od Cernavodă III, nije moguće da su Boleráz i Cernavodă III istovremeni. Dakle ponovimo, tvrdnje o kronološkom redoslijedu Cernavodă I-III-II i istovremenosti Boleráza i Cernavode III dolaze u pitanje (Čataj 2009: 109).

Prva, formativna faza kulture, najproblematičnija je. Trenutno, protobolerska i bolerska faza ne mogu se odvojiti jedna od druge s obzirom na svoje radiokarbonske datume, za razliku od boleraske i klasične faze, koje su lako odvojive. Ista tendencija može se vidjeti u arheološkoj tipologiji - protobolerski materijal nije posvuda potvrđen unutar područja rasprostiranja kasnije, boleraske faze. Upitno je u kojoj se mjeri protobolerska faza može smatrati predhodnicom boleraske faze. S obzirom da je po radiokarbonskim datumima kultura Cernavodă I istovremena badenskoj kulturi, kultura Cernavodă III ne može biti istovremena bolerskoj fazi, može od nje biti samo mlađa. Također, ove kulture trebaju se ponovno ocijeniti, kako uz pomoć tradicionalnih arheoloških tipoloških metoda, tako i novim kalibriranim radiokarbonskim datumima. Valjalo bi nanovo usporediti cijeli razvojni slijed Cernavodă I-III-II (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 454).

Smatra se da je stupanj Boleráz u Mađarskoj paralelan s Cernavodă II u Rumunjskoj i dijelu Srbije (Čataj 2009: 109).

Po nekoliko tipoloških odlika bolerska je grupa povezana s kulturama Ezero i Ezerovo u južnoj Bugarskoj i područjem istočne obale. U tom slučaju treba uzeti u obzir kulturu Cernavodă III kao pokretača kulturnog utjecaja. Tipološke paralele spomenutih kultura pokazuju jasnu poveznicu između boleraske kulture i Troje I. Međutim, posvuda nailazimo na nepremostiv jaz između arheoloških nalaza i datiranja prirodnim metodama. Po podatku o kalibriranom datumu 3600.g prije Krista doima se da je najstarija faza badenske kulture

započela pola tisućljeća ranije nego prvotna faza trojanskih brežuljaka. Ni nekalibrirani datumi, koji upućuju na početak badenske kulture oko 2700 g pr Kr., ne podržavaju ovu paralelu. Već je nakon prvih radiokarbonskih mjerenja bilo jasno da prve dvije faze badenske kulture (I i II) zauzimaju duže vremenske odsječke (2800/2700-2400 BC u odnosu na faze III i IV koje su bile poprilično kraće (2400-2300BC) (Horváth –Simon 2003: 143).

Kad je istraživao razvoj između lendelske i badenske kulture u zapadnoj Mađarskoj, N.Kalicz je uveo termin grupa Balaton s tri horizonta ili tipa. Tip III, gdje se pojavljuje keramika ukrašena brazdastim urezivanjem, javlja se nakon grupe Ludanice a prije grupe Boleráz. Uskoro je ustanovljeno da su ova tri tipa zapravo tri različite kulture: tip III je protoboleraski horizont (Čataj 2014: 398). Dakle, za zadunavske nalaze kulture keramike s brazdastim urezivanjem i protoboleraskog horizonta, koriste se termini Balaton II i III. Protoboleráz je opisan kao jedinstveni horizont u istočnoj i zapadnoj Mađarskoj, jugozapadnoj Slovačkoj i sjevernoj Hrvatskoj (Čataj 2014: 399).

N.Kalicz je, kao što je već spomenuto, uveo termin Protoboleráz, kao jedinstven horizont prisutan u istočnoj i zapadnoj Mađarskoj, koje su imale različite kulturne razvoje do toga vremena. Tome horizontu Kalicz je pripisao uglavnom nalazišta iz mađarskog Zadunavlja, Hrvatske i Slovačke, koja je S. Dimitrijević 1980. g pripisao tipu Kevderc-Hrnjevac kulture Retz-Gajary. Iako su autori poput Raczkoga te Horvátha i Simona prihvatili taj termin kao novi kulturni fenomen, ima i drugih, poput M. Bondár, koji su izrazili sumnju o opravdanosti termina kao i o kulturnoj pripadnosti nekih nalazišta.

Na osnovi zbrojene kalibracije bolerasko i protobolerasko razdoblje ne može se razlikovati: protobolerasko je datirano između 3750. i 3300. kal. pr. Kr., a bolerasko između 3700. i 3350. kal. pr. Kr. Kasnija razdoblja badenske kulture, s druge strane, mogu se razdvojiti od boleraske faze (Čataj 2014: 401).

Također je predložen vremenski kostur za eneolitičke kulture u Panonskoj nizini određen na osnovi kalibriranih radiokarbonskih datuma. U zapadnoj Mađarskoj kultura Balaton-Lasinja, kojoj je prethodila kultura Lendel III, datirana je između 4000. i 3850. g. pr.Kr., pratio ju je horizont Furchenstich – Bajč-Retz koji je trajao do 3600/3500. g. pr. Kr. U isto vrijeme u istočnoj Mađarskoj bile su prisutne kulture Bodrogheresztúr i Hunyadihalom. Nadalje, protoboleraski horizont je ujedinio istočni i zapadni dio Mađarske prije boleraske i badenske kulture (Čataj 2014: 401).

Nalazište Čakovec-Gornji Pustakovec u sjeverozapadnoj Hrvatskoj ima složenu situaciju. Uzorci ugljena uzeti su iz bunara koji je iskopan kroz jamu. Jama je sadržavala keramiku koja je pokazivala tipične tragove lasinjske kulture. Na jednom uzorku dva su mjerenja napravljena i s prilično niskim rezultatima: 3617-3521 kal. pr. Kr. i 3524 -3398 kal. pr. Kr.. Samo je osam jama nađeno na tome lokalitetu i u jednoj je od njih keramika lasinjske kulture nađena zajedno s keramikom bolearske faze (Čataj 2014: 403).

Dva datuma s lokaliteta Virovitica-Batelijske ponešto su mlađi, što bi po J. Balen pripadalo vremenu prijelaza na bolearsku ili čak bolearskoj fazi badenske kulture. Samo je maleni broj jama nađen na tom lokalitetu koji je dao malo, uglavnom grube keramike i daljnji zaključci ne mogu se izvesti (Čataj 2014: 403).

S obzirom da je naše znanje o odnosima kultura Sopot/Lenđel, Lasinja, Retz-Gajary i Baden-Boleráz još uvijek prilično skromno, pitanja o njihovim počecima i završecima ostaju otvorena (Čataj 2014: 404).

Nalazište Beketinci-Bentež u istočnoj Hrvatskoj ponešto je svojstveno s keramikom nesumnjivo lasinjskog porijekla, ali veoma niski datumi produžuju njegovo trajanje do razdoblja bolearske faze. Lokalitet Čakovec-Gornji Pustakovec, s druge strane, pokazuje slično niske rezultate, ali i ovdje su nađeni neki bolearski tragovi. L. Bekić povezuje tip velike konične posude s dva reda utisaka ispod oboda s kulturom ljevkastih pehara i pretklasičnom fazom badenske kulture. Isti tip posude nađen je u bolearskom naselju Josipovac Punitovački – Veliko polje I u istočnoj Hrvatskoj, radiokarbonski datirano u razdoblje između 3640. i 3340. kal. pr. Kr. Zanimljivo je primijetiti da je na nalazištu Balatonőszöd-Temetői dűlő (vinograd Balatonőszöd-groblje) u Mađarskoj materijal lasinjske kulture nađen izmiješan s badenskom kulturom, a na nalazištu Balatonlelle-Országúti dűlő (vinograd Balatonlelle - cesta) pronađena je zatvorena cjelina s miješanim lasinjskim, retz-gajarskim i protobolearskim nalazima (Čataj 2014: 404).

Na nalazištu Pod kotom – jug pri Krogu iskopano je groblje kulture Retz-Gajary. Jedna posuda ukrašena kanelurama (žljebovima) pripisana je bolearskoj fazi (Sl.2) (Šavel 2009: 104).

Sl.2 Lonac ukrašen plosnatim bradavicama i plitkim kanelurama. (po: 100 Grob 89, žara: inv. št. 7617, kv. 66, SE 247 u: Šavel 2009 : 72)

Miješanje keramike iz razdoblja lasinjske i/ili kulture Retz-Gajary s keramikom kulture Boleráz/Baden primijećeno je na nekoliko nalazišta. U središnjoj podunavskoj regiji i na nekim nalazištima u središnjoj Sloveniji i istočnoj Hrvatskoj, horizont Baden-Boleráz zamjenjuje kultura Retz-Gajary, dok u zapadnom dijelu sjeverne Hrvatske ovaj horizont još ne može biti potvrđen, kao što je ranije navedeno (Čataj 2014: 405).

Usporedba rezultata radiokarbonske analize dokazale su da se jugoistočne kulture Sitagroi, Cernavodă i Ezero ne mogu sinkronizirati s Bolerázom, ranom fazom badenske kulture, već s klasičnim badenskim periodom, što je u kontradikciji s teorijom o širenju tih kultura s istoka na zapad (Wild 2001: 1057).

Bečki akceleratorski laboratorij istraživanja okoliša (VERA) uključen je u veći međudisciplinarni projekt "Apsolutna kronologija ranih civilizacija u Austriji i srednjoj Europi korištenjem akceleratora masene spektrometrije". U sklopu tog projekta istraživana je badenska kultura i njezin odnos s paralelnim joj kulturama. Tridesetdva primjerka s različitih lokaliteta badenske kulture, uglavnom kostiju, ali i ugljena odabrani su shodno arheološkojostavštini i radiokarbonski datirani metodom akceleratorске masene spektrometrije u VERA-i (Wild 2001: 1058).

Za protobolerasku fazu, određeno je 68% vremenskog razdoblja od 3630. do 3360. g. pr. Kr. Ovo razdoblje je gotovo identično s razdobljem određenim za bolerasku fazu. Iako preklapanje postoji između boleraskog i vremena Červenog Hrádka, mlađe faze klasičnog razdoblja badenske kulture mogu se razdvojiti od boleraske zbrojnim preračunom.

Preklapanje pojedinačnih vremenskih intervala ustanovljeno je za odsječak Červený Hrádok – Ossarn I – Ossarn II. Ovaj odsječak se ne može riješiti zbrojnim preračunom 14C datuma. Krivulja preračuna pokazuje mali plato u ovom vremenskom razdoblju. Mora se navesti i to da je za faze Červený Hrádok i Ossarn II analizirano samo 5 uzoraka. Veći podatkovni skup bio bi informativniji za te dvije faze (Wild 2001: 1059).

Vremenski odsječci određeni zbrojenim preračunavanjem za jugoistočne paralelne kulture ukazuju da se kulture Ezero i Sitagroi – formalno sinkronizirane s boleraskim razdobljem, zbrojnim preračunavanjem trebaju paralelizirati s klasičnom badenskom kulturom. Zbrojni preračun datuma kulture Cernavodă I daje relativno širok vremenski raspon, koji je suvremen cijelom badenskom razdoblju, odnosno boleraskom i klasičnom vremenu badenske kulture.

O vremenskim sljedovima ovih kultura možemo izvući sljedeće, a bazirano na rezultatima zbrojnog preračuna 14C datuma iz pojedinačnih faza badenske kulture:

1. Bolerasko razdoblje ne može se razdvojiti od protoboleraskog razdoblja zbrojnim preračunavanjem dostupnih 14C datuma. Isto vremensko razdoblje za Šturovo – Protoboleráz određeno je kao i za bolerasku kulturu. Mlađa faza klasičnog badenskog razdoblja (III i IVa) može se dobro razlučiti od boleraskog razdoblja.

2. Datumi za Cernavodu ukazuju da je već razdoblje Cernavode I bilo istovremeno s razdobljem badenske kulture. Ranije se pretpostavljalo da je razdoblje Cernavode III istovremeno s boleraskim razdobljem i, prema arheološkim dokazima mlađe od razdoblja Cernavodă I. Tako da, ako je starije, razdoblje Cernavodă I, istovremeno s badenskom kulturom, sljedeće se razdoblje, Cernavodă III ne može povezati s boleraskim vremenom (Wild 2001: 1062). Mora se navesti da se sljed Cernavodă I-III-II u budućnosti može podvrći reviziji. Analiza datuma za Cernavodu I veoma je uvjetna jer za tu kulturu postoje samo četiri 14C datuma, od kojih su čak tri dobivena još 60-ih godina. Za faze Cernavodă II i III nema starosnih odrednica. Zbog svega toga, više 14C datuma je što prije potrebno za bolje kronološko odjeljivanje faza kulture Cernavodă. Nova tipološka istraživanja iznova potvrđuju vezu između Boleráza i Cernavode III.

3. Druge dvije kulture u jugoistočnoj Europi, Ezero XIII-VII i Sitagroi IV izgleda da su paralelne s klasičnom badenskom kulturom. Problem sinkronizacije Sitagroi IV s boleraskim horizontom badenske kulture i sinkronizacije Sitagroi Va i Vb s klasičnom badenskom kulturom opisao je Breunig 1987. 14C datumi s oba horizonta u Sitagroi bili su preniski za

ovu sinkronizaciju, koju je ustanovila Němejcová-Pavúková 1981. godine. Breunig je također zaključio da poteškoće izviru iz sinkronizacije Cernavodă III –Ezero XIII-VII s boleraskom fazom kad su starosne vrijednosti $14C$ (samo nekolicina njih u ovom slučaju) uzete u obzir.

Prema tim rezultatima čini se da se – nasuprot ranijim pretpostavkama – badenska kultura razvila u srednjoj Europi i raširila do jugoistočnih dijelova Europe. Pretpostavka Marana iz 1998. također podržava ideju širenja badenske kulture sa zapada na istok. Međutim, prije donošenja konačnih zaključaka, potrebno je više datuma za jugoistočne kulturne grupe da bi se potvrdili ovi rezultati. Ako je ova hipoteza točna, to bi vodilo do potpuno novog pogleda na brzinu kulturne promjene duž doline Dunava i, kao drugu posljedicu toga treba pomno razmotriti teoriju da su se kola s kotačima razvila na području Srednjega istoka (Wild 2001: 1063).

4. Uzimajući u obzir tehnološke inovacije kasnog eneolitika (vunasta ovca – pređenje i vreteno, nove sirovine za tkanine i novu odjeću; tzv. revolucija sekundarnih proizvoda u agrikulturni, alkoholna pića i posuđe korišteno za njihovu konzumaciju) i izum kotača zajedno s kolima?, koje su se po europskom kontinentu širile jako brzo, duž tokova većih rijeka, posebno Dunava, pa se taj proces ne može opisati trenutnom razinom preciznosti radiokarbonskog datiranja. Također bi u obzir trebalo uzeti mogućnost da su se izumi ove tehnološke revolucije širili dvama pravcima istovremeno: iz zapadne i istočne srednje Europe te iz Anatolije, a prema jugoistočnoj Europi i susretali se negdje u Karpatskoj kotlini. (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 455).

5. Primjetno je da je brzina širenja ovih novina bila tako velika da su stotine kilometara bile pokrivene unutar desetljeća ili manje (udaljenost između Bodenskog i Blatnog jezera duž Dunava je otprilike 750 km), a radiokarbonsko datiranje još nije prikladno za detekciju tako kratkih razdoblja. Pitanje je postoji li zaista arheološka ili znanstvena metoda koja je sposobna za takvu rezoluciju (osim dendrokronologije, koja je međutim beskorisna u Karpatskoj kotlini s obzirom na odsutnost drvnih ostataka (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 455).

1.3. Rasprostranjenost i lokaliteti

1.3.1. Rasprostranjenost

Boleraski horizont bio je rasprostranjen od Šleske preko Moravske i jugozapadne Slovačke, istočnog dijela Austrije i mađarskog Zadunavlja do Hrvatske i Srbije, iako S. Dimitrijević smatra da se javlja samo u Mađarskoj, južnoj Slovačkoj, zapadnoj Sloveniji, kontinentalnoj Hrvatskoj i Vojvodini (Čataj 2009: 107). Na zapadu seže do Bodenskog jezera (Maran 2004: 266).

1.3.2. Naseobinski elementi – topografske karakteristike

Gledajući kartu rasprostranjenosti boleraske faze badenske kulture na čitavom prostoru njezine fizičke prisutnosti – jasno je uočljiva maksimalna koncentracija naselja u blizini riječnih tokova, prije svega Dunava i njegovih pritoka, kasnije i Tise, kao i uz jezera (Blatno jezero, jezero Neusiedel) (Dimitrijević 1979: 196).

Sl. 3 Karta rasprostiranja badenske kulture. (po Horváth – Svingor – Molnár 2008: 456).

Prazni prostori između područja označenih zeleno koja su gotovo sigurno u kontaktu jedna s drugim, vjerojatno su uzrokovani manjkom istraživanja ili objava (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 455).

Ono što karta također pokazuje jest da ne gledamo u populaciju koja je prisiljena migrirati iz nekoga političkog i demografskog razloga i tada osvajati ogromne prostore nakon sljedeće demografske ekspanzije ("izbjeglice" iz Troje II-V). Umjesto toga, ovo je razdoblje iznimnih novina, koje su zahvaljujući svojoj revolucionarnoj prirodi, zahvatile ogromno područje unutar relativno kratkog vremena (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 455).

Karta rasprostiranja također ukazuje na širenje elemenata badenske kulture duž rijeke Dunav, praktički od njezina izvora u Schwarzwald u pa sve do ušća na obali Crnoga mora. Također, širenje je nekad išlo u smjeru zapad – istok, a nekad sjever – jug, ovisno o geografiji riječnog okoliša. Čini se da, ako je ikada postojala podunavska kultura po poimanju G. Childa, to je onda bilo u vrijeme badenske kulture. U područjima izvan glavnog područja rasprostiranja, dalje od neposredne blizine Dunava, gdje se raspodjela badenskog tipa materijala ne čini prostorno neprekinuta, npr. u Poljskoj (grupa Zesławice-Pleszów) ili u slučaju osamljenih nalazišta grčkog kopna (npr. Doliana, Sitagroi, Dikili Tash) – nalazi badenske kulture pojavljuju se vjerojatno samo kao rezultat razmjene. Oni ne tvore arheološku kulturu već samo obogaćuju repertoar lokalnih kultura. Drugim riječima, ova udaljena, osamljena nalazišta su ispoljenja duhovne slike badenskog društva. Ona su smještena u područjima koja se putem razmjene mogu uključiti u, nosiocima badenskog stila, domenu poznatog svijeta (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 456).

1.3.3. Naselja

Badenska populacija preferira naselja uz riječne tokove i jezera, ali i močvarne zone. Ova topografski prikladna područja bila su privlačna i ranijim kulturama poput starčevačke, vinčanske i sopotske. Stoga se badenska naselja često smještaju na ranije već zaposjedanim područjima. Boleráaska faza badenske kulture poznaje samo jamske objekte (Čataj 2009: 109).

Među naselja na kojima je odvojen horizont Boleráz neki navode i Vučedol, dok su prepoznatljiviji boleraski oblici sa sigurnošću ustanovljeni na Gomolavi i Gradini na Bosutu, gdje su povezani s osnivačkom fazom naselja (Čataj 2009: 109). Revizijom arheoloških nalaza sa Sarvaša utvrđeno je postojanje šalice tipične za starije stupnjeve, koja ukazuje na

moгуćnost postojanja boleraskog, odnosno stupnja A1 badenske kulture po S. Dimitrijeviću, pa u Sarvašu možda moramo računati s jednom starijom fazom naseljavanja u razdoblju eneolitika od one koja se pojavljuje u literaturi (Balen 2006: 34).

Na lokalitetu Štrosmajerovac – Pustara, udaljenom oko 8 km od Josipovca Punitovačkog, zahvaćen je rubni dio kasnoeneolitičkog naselja. Nalazi su pripisani najranijem horizontu badenske kulture što ga čini istovremenim josipovačkom naselju stupnja Boleráz (Čataj 2009: 109).

Naselja boleraske faze u Mađarskoj leže na višim brežuljcima, relativno daleko od vodenih tokova, što ukazuje na promjenu klime. Slično je uočeno i u Donjoj Austriji. Samo na osnovi pojedinačnih iskopanih otpadnih jama ne možemo izvoditi zaključke o opsegu i strukturi naselja. Tragovi kuća poznati u drugim regijama, osim nesigurnih ostataka kućnog poda, neće se nići ni u većim iskapanjima. Naselja je malo i kratkoga su trajanja; iznimaka je tek nekoliko (Horváth –Simon 2003: 141). Boleraska naselja, koja se može okarakterizirati kao tipična sojenička naselja koja stoje na obali uz vodu, mogu se naći diljem Mađarske (Horváth 2010: 66). Veliko, većinski kasnobakrenodobno naselje otkriveno je na većem dijelu nalazišta Balatonószöd–Temetői dűlő (Horváth 2010: 1). Oko 1000 od 2800 jamskih objekata i blizu 100 peći i ognjišta sa sigurnošću se može povezati s razdobljem Boleráz/Baden (Horváth 2010: 1). Boleraski dio naselja (faze IB-C po kronologiji Njemejcove-Pavúkove) nađen je na nižem, sjevernom području, bliže Blatnom jezeru (Horváth 2010: 2).

Arbon Bleiche 3 je kasnoneolitičko naselje na obali Bodenskog jezera ključno za razumijevanje nastanka boleraske grupe. Pripada prijelazu između kultura Pfyn i Horgen, ali za ranobadensku kulturu odn. njezinu bolerasku fazu važno je što je boleraska keramika nađena zajedno s obje te kulture. Tako je Arbon Bleiche najzapadnije naselje unutar područja boleraskog rasprostiranja, čije je pak središte bilo u Bečkoj kotlini i Gradišću, u Moravskoj, Slovačkoj i zapadnoj Mađarskoj (Zadunavlju). Štoviše, Arbon Bleiche je najbolje datirano mjesto dendrokronološkom metodom – od 3384. do 3370. pr. Kr., dakle bilo je naseljeno svega 14 godina. Tada je naselje izgorjelo, a ostatci su sačuvani pod slojevima jezerskih sedimenata. Arbon Bleiche 3 se sa svojim kasnoboleraskim materijalom lijepo uklapa među dvije badenske faze, bolerasku i klasičnu (Stadler i dr. 2001: 544).

1.3.4. Tipologija naselja i nasebinskih objekata

Iskopavanje u Nitrianskom Hrátku, na površini od cca. 1300 m² (V. Němejcová-Pavúková), pokazalo je fizionomiju jednog tipičnog jamskog naselja, bez ikakve suvisle dispozicije objekata koji se mogu tretirati kao stambeni. Veći objekti, koji su mogli služiti za stanovanje, nepravilnog su oblika i različitog nivoa podnice, nerijetko su višecelijskog karaktera. Veći ili manji jamski objekti otkriveni su i na drugim boleraskim naseljima – u Bajč -Vlkanovu, Bešeňovu, Bojnicama (Bajmóc) i dr. (Slovačka) (Dimitrijević 1979: 197).

S. Karamanski je pri pokusnom iskopavanju u Deronjama - Mostongi I otkrio jednu jednostavnu jamu kotlastog oblika, promjera 1.74 m i maksimalne dubine od 1 m, ne računajući humusni sloj povrh jame (0.40 m) ; po sadržaju objekta sudeći (čad, pepeo, kosti, množina keramike), radilo se o jami za otpatke. Slično kao i u Nitrianskom Hrátku, gdje se bolerasko naselje ukopalo u jedno napušteno lengyelsko naselje, tako se i u Mostongi iskorištavala površina, naseljena još u vrijeme rane vinčanske kulture. Iz ovakvih pokazatelja može se zaključiti da je prva etapa badenske prisutnosti bila u pravilu usmjerena na formiranje naselja kratkog vijeka, tj. jamskih naselja (Dimitrijević 1979: 198).

Duga kuća s krovom na dvije vode u Slovačkoj je korištena od vremena kulture linearnotrakaste keramike do kulture keramike s brazdastim urezivanjem i po mišljenju V. Němejcové-Pavúkové zamijenjena je jednim drugim tipom, kućom od blokova, koja je u većini slučajeva mala, kako se ocrta na površini i pri iskopavanjima; veliki dnevni prostori su rijetki. Nasebinski objekti su mali i nepravilna oblika, uočene su i stambene jame (Horváth –Simon 2003: 141).

Ranoboleraska faza naselja Balatonőszöd–Temetői dűlő za najkarakterističnije nasebinske objekte ima jame i ognjišta. Identificirana su i četiri tzv. sojenička tipa kuće. Uz svakodnevne otpadne jame, najzanimljivije jame sadržavale su posebne nalaze – ljudske maske, pečatnjake, figurice, modele kuća, ostatke ljudskih i životinjskih žrtava. Imamo i dokaz sekundarne uporabe jame (bunara) – jedan je sadržavao na dnu ulomke kulture Balaton – Lásinja, a pri vrhu zapune deset ljudskih kostura, po 14C datumima, smještenim u bunar, vjerojatno očišćen i ponovno korišćen, u boleraskoj fazi badenske kulture (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 449).

1.4. Pokapanje

U ranoj, boleraskoj fazi badenske kulture gotovo se isključivo koristi paljevinski ukop. Među poznatim paljevinskim nekropolama ove faze su Pilismarót-Basaharc i Fonyód u Mađarskoj (Čataj 2009: 109). obje iz stupnja Fonyód (A-2) po S. Dimitrijeviću i obje iz zapadne Mađarske (Dimitrijević 1979: 202). Pepeo je u većini slučajeva bio prekriven zdjelom, dok je među ostalim grobnim priložima dolazila prije svega kamena sjekira i uteg tkalačkog stana. (Horváth –Simon 2003: 141).

Fina boleraska keramika pojavljuje se zajedno sa uobičajenim loncima kulture ljevkastih pehara, a u isto vrijeme pojavljuje se kremacija. Iako nije isključivo povezan s Bolerázom, ovaj je običaj očito južnjačkog podrijetla i u ovom slučaju širi se istovremeno s keramikom boleraskog stila. S druge strane, kremacija ne pokazuje široko rasprostiranje poput boleraskе keramike, koja doseže Češku, pa čak i Bodensko jezero (Furholt 2006: 20).

Obje nekropole dale su gotovo isključivo paljevinske grobove. Fonyód je dao ukupno 14 grobova, od toga 2 skeletna i 12 paljevinskih. Od paljevinskih grobova 8 je bilo pokriveno plosnatim kamenom (pješčenjак). Sedam je grobova sadržavalo žare s kalciniranim kostima, jedan od tih grobova sadržavao je višestruki ukop (grob 4). Većina je grobova imala priloge, mahom u keramici, tj. posuđu. Nekropola nije dovoljno stručno istražena, ali je iz rekonstrukcije stanja vidljivo da je bila u vezi s naseljem od kojega postoji dokumentacija za samo dva ognjišta. Nekropola u Pilismarótu je, međutim, istražena na moderan način, do 1961. g. dala je 61 grob, a procjena ukupnog broja grobova se tada kretala na 90-100. Grobovi su isključivo paljevinski. Samo u dva slučaja pepeo je stavljen u zdjele (s funkcijom žare), u većini slučajeva su kalcinirane kosti pokrivenе s jednom do 5 zdjela (okrenutim otvorom premadolje); pored ovih funkcionalno upotrijebljenih predmeta dolaze i prilozі. Ima i grobova koji nisu pokriveni zdjelama, a ovi onda sadrže priloge u posuđu koje je prije prilaganja ritualno razbijeno (Dimitrijević 1979: 202). Iznad 50 od ukupno 61 groba zatečen je ovalni pokrivač od kamеnja, promjera 1-3 m, dok je zemljani humak obradom tla uništen. Ima slučajeva prilaganja pojedinačnih posuda u sredini ove obloge, kao i ostataka ritualnog razbijanja posuda povrh nezatranog groba. Kao i kod Fonyóda, nije konstatirana raka, nego su grobovi polagani u humus ili na humus, a potom obloženi kamenjem. Iako postoje razlike, obje nekropole u principu pokazuju isti ritus pokopavanja. Ako se želi tražiti oslonac,

odnosno izvori ovakvom ritusu, tj. incineraciji, put opet vodi na grčko tlo, gdje već u vrijeme kulture Larissa imamo prve žarne grobove (Soufli-Magula u Tesaliji). U srednjoeuropsko Podunavlje donosi, dakle, rana badenska kultura zaista nešto bitno novo – ritus incineracije, koji će se od tada u jačem ili slabijem kontinuitetu trajno zadržati sve do masovne primjene u razdoblju ranoga brončanog doba (Dimitrijević 1979: 202).

Što se tiče životinjskih ukopa kulture Boleráz/Baden, ukopi stoke u Balatonőszöd–Temetői dűlő pokazuju najveću raznolikost što se tiče ubijanja i smještanja životinjskih ukopa te očuvanosti kostura (Horvath 2010: 48-49).

1.5. Ekonomska i društvena struktura

Badenska se populacija zbog svojih kratkotrajnih naselja i jednostavnih objekata općenito opisuje kao nomadska populacija, dakle vezana uz stočarstvo. Zbog upotrebe konja i kola bila je izuzetno pokretljiva i u stanju zaposjesti veliko područje. Zbog velike koncentracije badenskih naselja oko riječnih tokova neki je drže zemljoradničkom populacijom. Analiza arheobotaničkih ostataka s nalazišta Budapest-Csepel-sziget (Čepeljski otok ili Ada, južno od Budimpešte) ukazuje na sjedilačko stanovništvo koje je uglavnom uzgajalo pšenicu. Na temelju arheobotaničkih uzoraka skupljenih s badenskih lokaliteta (prije svega u Mađarskoj i Slovačkoj) može se zaključiti da se neolitički način života nastavio i u bakreno doba. Došljaci su se miješali s lokalnim stanovništvom i nastavljali se baviti ratarskim kulturama. Nešto je veća važnost pridana uzgoju životinja što se dovodi u vezu s klimatskim promjenama i početkom hladnije i vlažnije klime (Čataj 2009: 120-121).

A. Sherratt uveo je 1980-ih godina teoriju zvanu revolucija sekundarnih proizvoda (*secondary products revolution* ili *secondary products scenario*) koja pomiruje dvije teorije i govori o zemljoradničko-stočarskoj ekonomiji koja se temeljila na iskorištavanju sekundarnih životinjskih proizvoda. U kasnom eneolitiku s Bliskog istoka stiglo je nekoliko povezanih inovacija: oranje, jahanje, vuneni tekstil i mljekarstvo. Iako je mljekarstvo vjerojatno bilo poznato i ranije, u badenskoj je kulturi ono više dobilo na važnosti. Dokazuju to i analize

mliječnih ostataka koje su pokazale da je za mlijeko i mliječne proizvode korišteno nekoliko tipova posuda (primjerice bikonične zdjele izvijenog vrata) (Čataj 2009: 121).

Krave dominiraju na sjeverozapadu, ovce i koze na jugu područja rasprostiranja boleraskog stila (Furholt 2006: 22).

1.5.1. Metalurgija

Period boleraske kulture nije još vrijeme pune uporabe kovina, ali imamo nešto komada metala. Ima nešto manjih bakrenih predmeta – šila, prsteni od žice, plosnate sjekire , potvrđeno je da su dolazile iz naselja ili grobova. Jedan vrlo siguran nalaz dolazi iz nalazišta Lánycsók-Égettmalom (= spaljeni mlin) u baranjskoj županiji. Ondje je I. Ecsedy pronašao ulomke posude za lijevanje, koji imaju paralele u kulturi keramike s brazdastim urezivanjem. Ovi glineni predmeti u obliku lađe koji su u mnogim slučajevima sadržavali tragove bakra, poznati su od horizonta Balaton-Lasinja-Bisamberg-Oberpullendorf, ali većina se sreće za vrijeme trajanja podunavske kulture keramike s brazdastim urezivanjem. Istraživač je u tome vidio prežitke lokalne metalurgije (Horváth –Simon 2003: 143). Tri posude s lokaliteta Lánycsók - Égettmalom neki arheolozi interpretiraju kao kalupe (Čataj 2009 : 121).

1.6. Materijalna kultura

Materijalna kultura u prvome se redu iščitava iz keramičkih nalaza.

Pod pojmom keramika podrazumijevaju se svi tehnološki procesi u proizvodnji, od lončarske vještine do proizvodnje posuđa te drugih proizvoda od gline, kao građevinski materijal prije i poslije pečenja na visokoj temperaturi (Zlatunić 2005: 61). Pojava i proizvodnja keramike arheolozima je jedan od glavnih elemenata određivanja i objašnjavanja načina te ekonomske i socijalne strukture društava (Zlatunić 2005: 113).

U svojoj ranoj fazi, 3650. - 3350. g. pr. Kr. bolerska se keramika uz južnjački utjecaj uspješno širi k sjeveru. To se bar u zapadnom dijelu može povezati s uglavnom visokokvalitetnom finom keramikom, dok se gruba keramika uglavnom proizvodi u lokalnom stilu (Furholt 2006: 19). Dok gruba keramika, za koju se pretpostavlja da je za svakodnevnu i uskolokalnu uporabu, slijedi drugačiji način stilističke proizvodnje, izgleda da fina keramika visoke kakvoće predstavlja sredstvo kojim se ispoljava društveni identitet u mrežama velikih udaljenosti (Furholt 2006: 19). Ovako označena razlika između proizvodnje fine i grube keramike očito proizlazi iz starih jugoistočnoeuropskih tradicija, vidljivih u oslikanoj keramici ranog i srednjeg te crnopoliranoj keramici kasnog neolitika (Furholt 2006: 20). Fina i gruba keramika predstavljaju dva različita načina kulturne komunikacije kroz materijalnu kulturu. Posude regionalne grube keramike mogle su imati naseobinski, utilitaristički karakter, dok se nadregionalna fina keramika proizvodila, prosljeđivala, umnožavala i koristila u kontekstu društvenih odnosa, igrajući drugačiju ulogu i vjerovatno je nosilac uloge više vrijednosti u svjetlu nadregionalnog diskursa, i njenu distribuciju treba bez sumnje izjednačiti s protokom većeg broja ljudi (Furholt 2006: 20).

Sl.4 Oblici boleskaskog posuđa po: Sl.6 – Keramički oblici predklasične faze badenske kulture (Dimitrijević 1979 : 207)

- a) Faza A - rana ili pretklasična badenska kultura (faza Boleráz), stupanj A-1 ili horizont Boleráz, čiji je glavni predstavnik Mostonga I.

Od oblika grubog posuđa, to su: velike posude za zalihe, trbušastog oblika sa stegnutim ustima, amfore istog oblika, trbušasti lonci S-profila s tunelastim ušicama, jednostavno oblikovani lonci obrnutozvonastog oblika, jednostavni lonci dubokog koničnog tipa s ručkicama pri vrhu otvora, zdjele zaobljenog profila, tj.prema unutra uvijenim otvorom, te kupe različitih dubina (Dimitrijević 1979: 205).

1.6.1. Zdjele

Zdjela je široka i plitka posuda, čija visina ne prelazi najveći promjer posude (Vrdoljak 1994: 11).

Bikonične zdjele izvijenog vrata

Bikonične zdjele izvijenog vrata jedan su od najkarakterističnijih oblika posuda boleraske faze. Imaju prethodnike u grupi Ludanice lendelske kulture, a česte su na slovačkim nalazištima ove faze. U arheološkom ih materijalu možemo pratiti od mlađeg neolitika do mlađeg eneolitika. Javljaju se na gotovo svim nalazištima boleraske grupe, često ukrašene. Na zadunavskim je nalazištima jedino ovaj tip zdjela ukrašen. Ukras je najčešće izveden kaneliranjem na unutarnjem gornjem dijelu posude, iako cijela unutrašnjost može biti kanelirana. Upravo su bikonične zdjele izvijenog vrata ukrašene s unutarnje strane ruba kaneliranjem jedna od najraširenijih manifestacija kulturnog kompleksa Boleráz Cernavodá III. S vanjske se strane mogu naći plastične aplikacije i otisak nokta na samom bikonitetu. Gornji dio ovih zdjela je uglačan, a donji može biti ukrašen urezanim cik-cak linijama (Čataj 2009: 113-114).

Bikonične zdjele prstenastog vrata s ručkom koja prelazi rub na prostoru Karpatske kotline javljaju se još od razdoblja kasne lendelske kulture sve do boleraskog horizonta u kojem doživljavaju procvat (Čataj 2009: 114).

Zaobljene zdjele u ovoj ranoj fazi badenske kulture javljaju se češće u gruboj izvedbi (Čataj 2009: 114).

Zdjele S-profilacije pripadaju jednom od osnovnih oblika pretklasične faze badenske kulture, a u pravilu su ukrašene kaneliranjem na trbušnom dijelu, poput vrčeva. Manje zdjele kaneliranog trbuha potječu od neukrašenih epilendelskih primjeraka, a u literaturi se uglavnom spominju kao šalice. U boleraskoj fazi imaju trakastu ručku koja ide od trbuha do ruba i najčešće trbuh ukrašen kaneliranjem, a mogu imati i supkutane ušice.

1.6.2. Vrčevi

Trbušasti vrčevi blage S-profilacije s trakastom ili ručkom okruglog presjeka jedan su od vodećih oblika najranije faze badenske kulture, a ukrašeni su kaneliranjem na trbušnom dijelu. U najranijoj se fazi javljaju trbušasti vrčevi suženog vrata s trakastom ručkom ukrašeni kaneliranjem a ponekad imaju i supkutane ušice (Čataj 2009: 115).

1.6.3. Lonci

Lonac je široka i visoka posuda, čiji je promjer ruba uglavnom manji od promjera tijela ili ramena (Vrdoljak 1994: 10).

U boleraskoj fazi javljaju se lonci S-profilacije, trbušasti lonci suženog vrata, konični i lonci obrnutozvonolikog oblika te oni cilindričnog vrata. Uglavnom su grube fature, a površina im može biti dodatno obrubljena barbotinom. Ukrašavanje je najčešće izvedeno plastičnim trakama koje mogu biti raščlanjene, a nešto su rjeđe zastupljene plastične aplikacije. Lonci su ponekad ukrašeni i urezanim cik-cak linijama (Čataj 2009: 115).

Lonci suženog vrata tip su lonaca uobičajen u boleraskoj fazi i tip su posude čest u srednjoeuropskom i jugoistočnoeuropskom eneolitiku (Čataj 2009: 115).

Lonci izvijenog vrata tip su lonaca koji se često javlja u najranijoj fazi badenske kulture, a u Karpatskoj su kotlini prisutni i u ranijim eneolitičkim kulturama. E.Ruttkey u njima prepoznaje tradiciju kulture ljevkastih pehara (Čataj 2009: 115).

Konični lonci tijela ukrašenog većim plastičnim aplikacijama, a ruba s vanjske strane ukrašenog otiskom nokta tip su lonaca koji je uobičajen oblik grubog posuđa boleraske faze badenske kulture, navodi S. Dimitrijević, a prisutni su još u kasnoj lendejskoj kulturi (Čataj 2009: 115).

1.6.4. Ručke

Trakaste ručke dosta su zastupljene na ranobadenskim vrčevima i zdjelama, a mogu imati i rebrasti presjek. Na vrhu ručke može biti aplicirano plastično rebro (Čataj 2009: 116).

U boleraskom horizontu pojavljuju se i ručke kružnog presjeka i to na vrčevima.

Supkutane ušice karakteristične su za ranobadenske vrčeve, a mogu doći i na zdjelama i loncima. V. Němejcová-Pavúková smatra da su supkutane ušice na boleraskoj keramici sporadična pojava koju bi se moglo povezati s posudama za vješanje grupa Bodrogkeresztúr i Gorodsk-Usatovo (Čataj 2009: 116).

1.6.5. Pršljenci

Konični i plosnati pršljenci čest su nalaz na arheološkim lokalitetima iz perioda rane badenske kulture. Na nalazištu Nitriansky Hrádok u Slovačkoj javljaju se i konični i plosnati pršljenci koji su ponekad ukrašeni (Čataj 2009: 117).

Ukrašavanje grubog posuđa iskazuje se u svojoj tipičnosti, prije svega višerednim plastičnim trakama s otiskom vrha prsta (sl.4, br.5). Ne manje je karakteristično i urezivanje – u pravilu su to snopovi cik-cak linija, koji pokrivaju veće segmente posude, obično trbušnu zonu. Taj tip ukrasa se u neizmijenjenom obliku zadržao sve do ranog brončanog doba (vinkovačka kultura), te kod usamljenih nalaza nije osobito indikativan. U manjoj su mjeri zastupljene plastične, mahom rogolike, bradavičaste ili lučne aplikacije. Grubo posuđe nerijetko zadržava grubu fakturu površine, koja čak može nalikovati na barbotinski namaz; u manjem broju slučajeva može se čak raditi o tanko nabačenom sloju žitke gline pa bi bilo bolje govoriti o pseudobarbotinu ili tankom barbotinu (Sl.4, br. 2, 5) (Dimitrijević 1979: 205).

Faktura grubog posuđa uvjetovana je slabo pročišćenom glinom koja često sadržava primjese bilo pijeska bilo drobljenog vapnenca. Pečenje je redukcijsko, a proizvodi su pretežno sive i sivocrne boje, nerijetko mrljaste površine.

Fino posuđe horizonta Boleráz nalazi se u znaku tri osnovna ili vodeća oblika: trbušastih vrčeva, blage S-profilacije, s trakastom ručkom ili ručkom okruglog presjeka, šalica, također S-profila, s trakastom ručkom i bikoničnih zdjela s vrlo tupim kutom ramenog preloma. Manje je značajan udjel kupa, kupa s profiliranim segmentom otvora (Sl.4, br.10), standardnih bikoničnih zdjela, trbušastih lonaca itd. (Dimitrijević 1979: 206).

1.6.6. Ukrašavanje

Načini ukrašavanja na keramičkim predmetima faze Boleráz badenske kulture jesu plastično ukrašavanje, kaneliranje i žlijebljenje (Čataj 2009: 117).

Ukrašavanje finog posuđa ovog razdoblja nalazi se u znaku kaneliranja, upravo je zbog toga čitava kultura u Češkoj i Slovačkoj dobila naziv „kanelirana keramika“. Kaneliranjem su ukrašeni vrčevi, vrčići i šalice – ukrašen je u pravilu samo trbušni segment. Odvajanje trbušnog od vratnog segmenta može biti i jače akcentirano u smislu plasticiteta: vrat je neznatno uvučen. Kaneliranje je duboko, a granice između žljebova su oštre; po širini i načinu kaneliranja taj način dosta podsjeća na proizvode vinčanske kulture stupnja C. Jedan dio proizvoda je grubo kaneliran, pa ga je bolje odrediti kao žlijebljenje (Rillenverzierung). Koncept kaneliranog ukrasa na vrčevima i šalicama je jednostavan – ili vertikalni redovi kanelura ili kanelirani preplet (Dimitrijević 1979: 206).

1.6.6.1. Plastično ukrašavanje

Plastično ukrašavanje najčešće je prisutno na loncima, ali javlja se i na zdjelama. Najzastupljenije su jednoredne i dvoredne plastične trake najčešće smještene odmah uz rub posude. Dodatno su ukrašene otiskom prsta, nokta ili nekog drugog predmeta te urezivanjem ili ubadanjem (Čataj 2009: 117).

Jednoredne i višeredne raščlanjene plastične trake tipičan su ukras grubog posuđa boleraske faze badenske kulture, a karakteristične su i za eponimni lokalitet kulture Cernavodă III (Čataj 2009: 117).

Od ostalih se plastičnih ukrasa javljaju elipsoidne plastične aplikacije na zdjelama i loncima, raščlanjene i obične plastične drške te polumjesečaste aplikacije. Plastične se kružne i lučne aplikacije pojavljuju na ranobadenskom posuđu iako ne posebno često (Čataj 2009: 117).

1.6.6.2. Kaneliranje

Kaneliranje se javlja na trbušnom dijelu kod vrčeva i S-profiliranih zdjela dok su bikonične zdjele ukrašene kaneliranjem s unutarnje strane ruba. Ovakav način ukrašavanja tipičan je za bolerasku fazu badenske kulture, a ukrašavanje unutarnjeg dna zdjela radijalno postavljenim kanelurama osobito je popularno u mlađem horizontu ove faze. Kaneliranje s unutarnje strane javlja se na gotovo svim lokalitetima ovog horizonta, npr. na gradini na Bosutu kod Šida, na lokalitetu Deronje-Mostonga, na nalazištima kulture Cernavodă III. Ovakvo je kaneliranje s unutarnje strane ruba zdjela izvijenog ruba karakteristično i za zadunavska nalazišta boleraske faze. Ukrašavanje tijela posuda kaneliranjem javlja se na mnogim lokalitetima horizonta Boleráz - Cernavodă III (Čataj 2009: 118).

1.6.6.3. Žlijebljenje

U protoboleraskom horizontu keramika je ponekad ukrašena plitkim žlijebljenjem, dok se u kasnijem boleraskom horizontu ovaj tip ukrašavanja javlja češće, a žljebovi su nešto širi i dublji. Žlijebljenjem su ukrašeni lonci, izvedbom cik-cak linija ili u kombinaciji s drugim načinom ukrašavanja. Cik-cak linije izvedene urezivanjem ili žlijebljenjem čest su ukras na badenskoj keramici, posebno u njezinoj boleraskoj fazi (Čataj 2009: 118).

Vrlo je specifičan ukras bikoničnih zdjela: one su u pravilu ukrašene samo s unutarnje strane. Kanelirana je vratna zona (uzdužni redovi žljebova) i rozeta nasuprot dnu. Ukras rozete je napose tipičan: preplet u križnoj diobi kruga na četiri režnja. Neke zdjele nemaju rozete. Vrlo

iznimno može biti kaneliran vanjski dio zdjele na ramenom pregibu. Češće je, međutim, taj dio zdjela bio ukrašen nizom uzdužnih i ovalnih udubljenja, na način koji je bio tipičan za proizvode kasne Vinče D-1 (Obrež – Beletinci). Ponekad kaneliranje može biti izvedeno na jedan neuobičajen način imitiranjem iskivanja, odnosno punciranja, pa se ovaj postupak može nazvati pseudopunciranjem. Manje su značajne plastične, bradavičaste aplikacije i plastične trake. Jedan napose prepoznatljiv element ranobadenskog keramičkog inventara jesu tzv. supkutane ušice. One su vrlo dugački, tunelasti otvori koji „probijaju” trbuh posude, koji je na tom mjestu zadebljan s unutrašnje strane. U pravilu je primijenjen na vrčevima, ali može doći i na zdjelama i loncima (Dimitrijević 1979: 206).

Također je nov, i u ovom prostoru nepoznat element, pojava visokih „zečjih” ušiju (Grbićev naziv za slične drške na vatinskoj keramici), tj. držaka uglastog oblika – ako se gledaju sa strane, te sedlastog oblika – ako se gledaju u uzdužnoj osi; radi se o "prethodnici" tzv. *ansa lunata*. Na južnoslavenskom tlu se javljaju jedino u Mostongi I i Karmanski je ispravno ukazao na njihovu vezu s nordijskom keramikom češkog prostora. Određenije rečeno, to je nesumnjivo jedan element horizonta Jevišovice C-1 Ohrozim-kulture ljevkastih pehara (Trichterbecherkultur). Taj tip držaka zatim je dalje razvijan u kulturama Protořivnač i Řivnač badenskog kulturnog kompleksa.

Faktura fine keramike postignuta je uobičajenim, dobrim pročišćavanjem gline. Posuđe ima prevlaku, koje se nerijetko čini debljom nego li je to uobičajeno kod kasnovinčanskog posuđa (Vinča D), te je bliža fakturi sopotske keramike. Posuđe je redukcijski paljeno i tamne je, pretežno crne boje, a ima i sive i sivo-smeđe keramike. Intenzivnim glačanjem postignut je vrlo visok sjaj.

Kao što je S. Dimitrijević već naglasio, nalazište Mostonga I u Deronjama glavni je predstavnik horizonta Boleráz na području bivše Jugoslavije, a istom će horizontu pripadati i lokaliteti Cerje u Karavukovu te Donja Branjevina – svi lokaliteti su došli na vidjelo zahvaljujući S. Karamanskom. Mostonga I je za upoznavanje ovog horizonta na relacijama cjelokupnog prostora na kojem je ova populacija živjela lokalitet od prvorazrednog značenja, kako zbog tipičnog asortimana keramičke robe, tako i zbog dobre sačuvanosti nalaza. Za autore koji zastupaju nordijsku tezu o porijeklu badenske kulture dva držaka sedlastog tipa imaju posebnu važnost. Mostonga je pored standardne keramike, dala i nešto pratećeg materijala: utezi za mreže i tkalačke stanove te kalemovi za tanko predivo, koji se iskazuju kao jedan od vrlo tipičnih oblika.

Litički materijal poznat je u vrlo skromnom opsegu, mahom s Nitrianskog Hrátku (sjekire s bušenom rupom čekićastog tipa) (Dimitrijević 1979: 208).

Industrija kremenog ili kamenog oruđa nije doživjela promjenu širenjem boleraskog stila (Furholt 2006: 22).

Horizontu Boleráz pripisan je i jedan kulturni predmet iz Radošine u Slovačkoj – to je jedna pravokutna glinena kutija s lučnim provjeslima i parom plastičnih životinjskih polufigura, koje izvedbom veoma podsjećaju na vinčansku zoomorfnu plastiku (Dimitrijević 1979: 208). Ovaj se predmet tumači kao model kola u koja su upregnuti volovi.

Vrijeme boleraskog horizonta je vrijeme posjedanja životnog prostora i ujedno vrijeme oblikovanja badenske kulture (Dimitrijević 1979: 208). Većina područja rasprostranjenosti badenske kulture već je ocrтана u vrijeme ovoga horizonta, to je područje od Vltave i gornje Labe, te gornje Visle idući linijom Morave (u Moravskoj) i Dunava do hrvatskog i vojvođanskog Podunavlja. Atribucija nalazišta, kako je dosad primjenjivana, a to znači prije svega na tipološkim karakteristikama grube keramike (višeredne plastične trake), pokazala se na primjerima s lokaliteta bivše Jugoslavije posve nepouzdanom: gotovo svi ti lokaliteti koji su uvršteni u kartu boleraskog horizonta ne pripadaju tom vremenu (Beli Manastir, Zecovi, Vinogradine, Alihodže, Hrtkovci, Vučedol i Vinča idu u fonjodski horizont) (Dimitrijević 1979: 209).

b) Stupanj A-2 ili fonjodski horizont

Glavni predstavnici ovog horizonta u bivšoj Jugoslaviji su Zemun-Beljarica, Vučedol-Gradac (baza sloja 9), Bapska–Gradac, Vinkovci-Borinci, Rimski šančevi kod Novog Sada i Vinča. Pošto je boleraski horizont relativno iscrpno opisan, a fonjodski horizont s njime čini integralni dio rane faze badenske kulture, bit će naglašene samo identičnosti i razlike između ova dva stupnja.

Oblici grube keramike ne mijenjaju se u osnovnim elementima oblikovanja. Kod jednog dijela posuđa uočljivo je produžavanje posude – takvi oblici su bili prisutni i u asortimanu finog posuđa (Fonyód), no veći dio oblika posve je identičan onima prethodnog stupnja (Sl.4 br.1-5)

Najvećim je dijelom zadržano ukrašavanje jednoređnim i višerednim plastičnim trakama, povećan je udio pseudobarbotina i urezanih ukrasa. Ranije vrlo rijetko – kombiniranje urezivanja i žigosanog ubadanja dolazi sve češće.

U velikoj većini oblici finog posuđa zadržani su iz prethodnog stupnja. Kod vrčeva i šalica ima nekih novina: obla ili trakasta ručka kod „ulaza“ u otvor vertikalno je podsječena (Sl.4 br.12,13). Kod jednog dijela vrčeva dolazi do jasnije diobe na vratni i trbušni segment, te do izdužavanja vrata. Kod asortimana zdjela nastupaju zdjele blaže, S-profilacije, dakle prototipovi klasičnih badenskih zdjela (Sl.4, br. 16). Kao novi oblici pojavljuju se trbušaste zdjele i terine (Sl.4, br. 15, 17) te veliki, izduženi lonci S-profila, koji na nekropolama imaju funkciju urne (Fonyód).

Uz zadržavanje svih osnovnih determinanti ranijeg stila nastupaju neki bitno novi momenti ukrašavanja finog posuđa. To je prije svega vrlo raskošno dekoriranje čitave unutrašnje površine kod zdjela – kaneliranjem, mahom u radijalnoj ili križnoj podjeli kružne površine. U osnovnoj koncepciji taj ukras vrlo podsjeća na grubi *politurmuster* (efekt glačanja) u vremenu Vinče D (Obrež – Beletinci, Vinča). Druga je novina vanjskog ukrašavanje zdjela (unutrašnji segmenti su kanelirani) i to urezivanjem ili urezivanjem i žigosanim ubadanjem. (Sl.4, br.16) (Dimitrijević 1979: 209).

Reljefni ukrasi, mahom plastične trake, dobivaju kod finog posuđa sve više na značenju (Dimitrijević 1979: 209-210).

U garnituri kaneliranog posuđa pored unutrašnje, vrlo atraktivne dekoracije već spomenutih zdjela, napose se ističu vrčevi nešto većih dimenzija, ukrašeni na nešto neobičniji način. Jedan od takvih vrčeva iz Vučedola ima rebraste plastične aplikacije umjesto kanelura (Sl.4, br.13), drugi dinjasto narebren trbuh; svako od tih rebara kanelirano je motivom "riblje kosti", vrat je od trbuha odijeljen već uobičajenim horizontalnim nizovima kanelura. Vrč ima pored trakaste ručke i supkutanu ušicu (Sl.4, br.14). Pored vrčeva i vrčića, koji se ni po čemu ne razlikuju od boleraskih (tj. onih u stupnju A-1), tipični su za ovaj stupanj vrčevi kojima je trbuh odijeljen od vrata jednim ili dvama redovima vodoravnih kanelura (Sl.4, br.14).

Osim naprijed spomenutih lokaliteta, manje količine nalaza ili pojedinačne primjerke dali su još ovi lokaliteti: Sotin i Sot u Srijemu te Klokočevik (Klinovac) u Slavoniji. Najcjelovitiju kolekciju nalaza od svih naselja ovog horizonta na području bivše Jugoslavije dalo je iskopavanje na lokalitetu Zemun-Beljarica (N.Tasić – V. Trbuhović). Od nalazišta izvan tog

područja, pored Fonyoda, značajna je paljevinska nekropola Pilismarót-Basaharc u zapadnoj Mađarskoj, naselja Tekovský Hrádok u Slovačkoj i Neusiedel am See u Austriji.

Stupanj Fonyód badenske kulture predstavlja vrijeme procvata ne samo rane nego i badenske kulture uopće.

Rana ili boleraska faza badenske kulture završila je svoj vijek klasiciziranjem, bolje rečeno, anotaliziranjem badenske kulturne fizionomije (Dimitrijević 1979: 210). No, taj trend klasiciziranja čini se da nije nastupio na čitavom badenskom području – ima ozbiljnih elemenata za pretpostavku da je boleraska faza, npr. u Moravskoj – nastavila svoje trajanje kao boleraska kultura, kako to nalazi iz horizonta I naselja Brno- Líšeň (Staré Zámky) sugeriraju (Dimitrijević 1979: 210-11).

1.6.7. Keramički proizvodi izvan standardnog lončarstva

U okviru boleraskog horizonta pronađena je pravokutna "kutija" s provjeslima i životinjskim protomama iz Radošine u Slovačkoj kao jedan neobičan keramički predmet. Iz fonjodskog horizonta su zatim navedeni jedna žlica s prikazom ptice na dršku te fragmenti jednog ritona (Dimitrijević 1979: 218). Iz fonjodskog horizonta na Vučedolu potječe model jednog naslonjača ili fotelje (Dimitrijević 1979: 218-9). Žlice nalazimo i u dvama grobovima u Balatonöszöd–Temetői dűlő (Horváth 2010: 42).

1.6.8. Plastika

Statuete dolaze u badenskoj kulturi vrlo rijetko. Iz Vučedola je poznata jedna fragmentirana ženska figurica s baze badenskog sloja (Δ 3,40m), koji bi, prema tome, trebao pripadati fonjodskom horizontu. Figura je više značajna iz etnografskih aspekata jer omogućava uvjerljivu rekonstrukciju odjeće, napose "nosača" (Träger, Halter) suknje. Statueta u znatnoj mjeri podsjeća na idole Vinče D. Fragment poprsja jedne statuete poznat je nadalje iz

Koroncóa – po načinu ukrašavanja plastičnim trakama ona gravitira također fonyódskom horizontu; tu su i statuete iz Ódza i Tápéa. Životinjske statuete stupnja A-2 dolaze također dosta rijetko (Pilismarót) i u karakteru oblikovanja dosta su primitivno izvedene (Dimitrijević 1979: 219). Figurica je nađena i u Grabovcu-Ciglani (Hršak 2010: 22).

Što se tiče izrade glinenih figurica, jasna granica postoji između sjevera gdje dominiraju antropomorfne, i juga gdje dominiraju zoomorfne figurice, što se nastavlja i u drugoj polovini 4. tisućljeća (Furholt 2006: 21).

1.7. Podrijetlo

U istraživačkoj praksi, badenska je kultura široko promatrana kao arheološka kultura u tradicionalnome smislu i rasprave su bile usredotočene oko pitanja od kada do kada ju treba datirati i u kakvom je suodnosu s ostalim arheološkim kulturama. Međutim, zbog velike sličnosti između ranobadenske keramike, faze zvane Boleráz i susjedne joj keramike Cernavodá III s jedne i prisutnosti bar jednog velikog boleraskog kompleksa u Švicarskoj s druge strane, ovaj je pogled ozbiljno doveden u pitanje. Područje rasprostiranja keramike Boleráz – Cernavodá III mnogo je veće no što je to slučaj kod materijala sljedećeg, klasičnog badenskog razdoblja. To dovodi do pitanja može li se Boleráz – Cernavodá III promatrati kao zasebna kultura i odvojiti od ostatka badenske kulture. Što se tiče badenizacije pojedinih susjednih kultura, nema jasne granice pojavljivanja badenske kulture, čak i da se ograničimo isključivo na keramiku. Neki smatraju da badensku kulturu ne bi trebalo nazivati arheološkom kulturom u smislu kako arheološku kulturu definira V. G. Childe, ispravnije bi bilo govoriti o badenskom keramičkom stilu (Furholt 2006: 14).

J. Pavelčík je uvidio da je boleraski horizont u Moravskoj prisutan svugdje osim u njezinom jugoistočnom dijelu, gdje niti je bilo kulture ljevkastih pehara, a vjerojatno ni kasnolendelskih grupa. Smatra da se Boleráz, odnosno Baden Ia, u srednjem Podunavlju (odnosno Panoniji) pojavio nešto ranije nego u Potisju, gdje je prisutan tek u stupnju Ib (Čataj 2009: 106).

V. Němejcová-Pavúková ne vidi povezanost kulture ljevkastih pehara i rane badenske kulture, već smatra da se ona razvila na kasnolendelskoj osnovi (grupa Ludanice). Sličnog je mišljenja i A. Točík koji drži da je miješana grupa kulture keramike s brazdastim urezivanjem prenijela elemente grupe Ludanice u boleraski horizont (Čataj 2009: 106).

Autori koji govore o kompleksu Boleráz - Cernavodá III, prisutnom na širokom prostoru srednje i jugoistočne Europe, vide kulturno ujedinjenje različitih lokalnih elemenata s istočnim (etničkim) i južnim (kulturnim) utjecajima (Čataj 2009: 107).

Problem porijekla badenske kulture, a time i njezine najstarije faze – bolerasko – izlučio je lepezu različitih mišljenja. Hipoteze su sljedeće:

a) Hipoteza o sjevernom porijeklu ili nordijska hipoteza. Rodonačelnik ove pretpostavke je Oswald Menghin (1926), koji badensku kulturu smatra daljnjim nastavkom nordijske

kulture Nosswitz, koja čini prebadenski stratum Jevišovica u Moravskoj, kasnije determiniran u grupu ljevkastih pehara. R.R.Schmidt je badensku kulturu determinirao kao "izdanak nordizirane trakaste keramike" (pri čemu je mislio na vinčansku i sopotsku osnovu). U nešto radikaliziranijem vidu te je ideje dalje popularizirao R. Pittioni (1954), koji u austrijskom eneolitiku i ne vidi drugih kulturnih manifestacija osim "nordijskih" i po njemu bi badenska kultura pripadala "punom nordijskom stratumu". Menghinovu ideju dalje je razvio i suvremenije interpretirao Evžen Neustupný (1959) – on badensku kulturu razvija iz kulture ljevkastih pehara na južnomoravskom tlu, kao i Menghin, imajući pred očima stratigrafiju Jevišovica. Iz ovog prostora bi onda uslijedila seoba badenske populacije prema jugu, istoku i jugoistoku. Toj tezi se pridružio N.Tasić (1967) i znatan broj mlađih čeških i slovačkih autora (Dimitrijević 1979: 224). Podrijetlo pretklasične badenske kulture, odnosno stupnja Boleráz, N. Tasić veže uz istočnu pontsku oblast (Težak-Gregl 1998: 122).

b) Grupa hipoteza o autohtonom porijeklu. Autori iz različitih zemalja prije svega vide u svom prostoru osnove badenske kulture, tako da stavovi nisu identični. Začetnici ove "panonske" teze su Schranil (1928) i A. Stocký (1929), koji vide začetne osnove u "jugoistočnoj jordansmihlskoj kulturi", tj. lendelskim kulturama. Tu hipotezu je zatim detaljnije razradio i suvremenije interpretirao Jaroslav J. Böhm (1941), a i područje nastanka limitirao prvenstveno u češko-moravski prostor.

U jugoslavenskom prostoru prvi je ideju autohtonog podrijetla lansirao R.R. Schmidt (1945). On u gornjim stratumima Bapske i stratumu II Sarvaša vidi protobadensku kulturu, tj.on kasnovinčanski i kasnosopotski materijal interpretira kao protobadenski. Time je došao u direktnu proturječnost s "nordijskom tezom", koju inače zastupa; razlog je tome vrlo jednostavan: "nordijska teza" je bila službena velikogermanska teza, koja se u to vrijeme nije mogla mimoići, a "autohtona teza" je ono što je bilo uvjetovano faktičkim saznanjem – a Schmidt te realne pokazatelje nije htio zanemariti. Tezu o "Protobadenu" prihvatio je V. Milošević (1949), a kasnije rezolutno odbacio J. Banner pa onda i drugi autori. J. Banner nije sklon da se problem porijekla badenske kulture traži izvan mađarskog prostora, no u pokušajima definicije vrlo je neodređen.

Kasnije je tezu o autohtonom podrijetlu obrazložila Viera Němejcová-Pavúková (1964), ona osnove grupe Boleráz vidi u grupi Ludanice lendelske kulture. István Torma u postanku grupe Boleráz vidi, prije svega, lasinjsku kulturnu osnovu, jugoistočni elementi na koje je ukazao N. Kalicz mogu se vezati tek na postboleraski razvoj (1973). Na lasinjsku osnovu kao temeljni

faktor ukazuje istovremeno s Tormom i M. Garašani; on također prihvaća djelomične jugoistočne utjecaje, ali akcentira i stepsko-pontsku komponentu.

c) Hipoteza o jugoistočnom podrijetlu ili "balkansko-anatolska hipoteza" bila je već djelomično tijekom 20-ih i 30-ih godina dvadesetog stoljeća uzimana u obzir kao jedna od komponenata, prije svega zbog kaneliranja, koje u alpskom i srednjoeuropskom prostoru nije ranije bilo poznato (Bayer, Scharanil, Stocký); međutim prvi je ozbiljnije uzeo ovu mogućnost u razmatranje Gordon Childe (1950), držeći se balkanskog areala (Makedonija, kultura Bubanj) (Dimitrijević 1979: 225).

Ideju o anatolskom podrijetlu prvi je lansirao Vladimir Milojčić (1959) (Dimitrijević 1979: 225). No, tezu je u pravom smislu, dakle, s nizom uvjerljivih argumenata, predložio i obrazložio Nándor Kalicz u jednom monografskom tekstu, posvećenom isključivo tom problemu (1963). Taj tekst je jedan od najznačajnijih događaja u interpretaciji europskog eneolitika. Kalicz je nizom komparativnih ilustrativnih primjera jasno ukazao na nedvosmislenu podudarnosti niza badenskih oblika s onima iz Anatolije, prije svega Troje, a zatim i južnog Balkana. Tu je tezu akceptirao i S. Dimitrijević, koji je inače zastupao mišljenje o badenskoj seobi, seobi koja je imala nasilni i rušilački karakter (1962. i 1968.). Kaliczevu tezu je vrlo snažnim argumentima potkrijepio Colin Renfrew (Sitagroi, grčka Trakija) (Dimitrijević 1979: 226). U južnom prostoru rasprostiranja badenske kulture, Ezero XIII-VII i Sitagroi IV su već istovremene s klasičnom badenskom kulturom. Sve to upućuje na to da je badenska kultura nastala u srednjoj (Donja Austrija, Gradišće, Moravska, Slovačka i mađarsko Zadunavlje) i širila se jugoistočnom Europom. Moguće je širenje sa zapada na istok, kao što je predložio J. Maran (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 454). Međutim, uzimajući u obzir radiokarbonske datume, objekti boleraskе faze na Balatonószöd–Temetői dűlő istovremeni su s naseljem Arbon/Bleiche 3. Može se zaključiti da se potpuno razvijena boleraska materijalna kultura pojavila istovremeno u zapadnoj (Švicarska) i istočno-središnjoj Europi (Mađarska), a prijedlog J. Marana o širenju sa zapada na istok neuvjerljiv, kao i sa sjevera na jug, bar se ne može prikazati prostorno (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 454).

Dakle, za grupe Sitagroi i Ezero jedino je moguće da su usporedne s klasičnim i kasnoklasičnim Badenom, a ne s Bolerázom. Ponovimo da to pak razvoj badenske kulture dovodi u suprotnost s uvriježenim mišljenjem o tom istom razvoju, dakle sa zapada na istok, kako je poentirao Maran. Kako nema modernih radiokarbonskih datuma za ove istočne grupe (Cernavodă I, III, Sitagroi, Ezero), pretpostavka mora biti potvrđena novim mjerenjima

(Stadler i dr. 2001: 543). Valja dakle preispitati ideju istočnog podrijetla badenske kulture uzimanjem novih uzoraka za datiranje s istočnih paralela (Cernavodă, Sitagroi, Ezero), jer sadašnji datumi ne dozvoljavaju te istočne utjecaje. Nasuprot tome, u ovom trenutku čini se mogućim da je badenska kultura, odnosno njena prva, bolearska faza razvijena negdje u Donjoj Austriji, Gradišću, Moravskoj, Slovačkoj i zapadnoj Mađarskoj (Zadunavlju) i tada se proširila k istoku (Stadler i dr. 2001: 544).

"Nordijska teza" nije ničim dokazana, ona je tijekom 20-ih, 30-ih i 40-ih godina bila pomodni trend, uvjetovan tadašnjim prilikama u njemačkoj arheologiji. Nordijska komponenta je samo jedna od supstratnih komponenata i ima posve sporednu ulogu; nju je, prema tome, danas moguće gledati samo u lepezi "autohtonih teza". U tom je smislu i E. Neustupný revidirao svoju pretpostavku, smatrajući da je podrijetlo badenske kulture "poligenetsko". Panonska nizina, kao matični prostor badenske populacije, bez sumnje je dala svoj doprinos oblikovanju ove kulture, pitanje je samo koji prostor Karpatske kotline. "Anatolsku", bolje rečeno "balkansko-anatolsku tezu", S. Dimitrijević smatra dokazanom, ali samo za razdoblje klasične badenske kulture, kako je to prvi izrekao I. Torma. On čak pretpostavlja dolazak jugoistočnih elemenata "najmanje u tri vala", što S. Dimitrijević smatra ponešto pretjeranim. Uza sva nastojanja, očigledno je da problem nastanka faze Boleráz nije zadovoljavajuće objašnjen (Dimitrijević 1979: 226).

Badenska je populacija, dolazeći s juga, vjerojatno dolinom Vardara i Morave, prvo naišla na vinčanski teritorij razdoblja Vinče D-2 u sjevernoj Šumadiji i Mačvi, tj. srpskom Podunavlju od Morave do Drine, te zatim Srijemu, odmah zatim je zahvatila kasnosopotska naselja u istočnoj Slavoniji. Sva velika kasnosopotska naselja ovog vremena – Bapska, Vinkovci - Otok, Sopot, Osijek - Hermannov vinograd – stradala su u požaru i veći dio njih više nije bio naseljen. To ne može biti slučajno. Stoga je i prihvaćena ideja o "nasilnoj i rušilačkoj" imigraciji primarne badenske populacije. Ako je to prva etapa posjedanja, onda je i bila najbliža ishodištu badenske seobe i stoga je formiranju badenske kulture mogla i pružiti najviše "autohtonih" elemenata. Badenska se kultura u čehoslovačkoj literaturi nazivala "kanelirana keramika" jer je kaneliranje u tom prostoru nešto posve novo (Dimitrijević 1979: 226). Tražiti autohtone izvore nečemu što u nekom prostoru nije nikada postojalo – apsurdno je, smatra S. Dimitrijević. Kaneliranja nema ni u mađarskom prostoru, a izvoditi kaneliranje iz lasinjske osnove po S. Dimitrijeviću je neprihvatljivo jer lasinjska kultura ne prakticira kaneliranje, nego tupo urezivanje, kao degenerirani nadomjestak za žlijebljenje. Kaneliranje

treba dakle tražiti gdje je ono domaće, a to je hrvatsko, srpsko i rumunjsko podunavlje i tlo južnije od Dunava (Dimitrijević 1979: 227).

Jedan od novih elemenata koje donosi faza Boleráz-Fonyód jesu vrčevi. Na južnovinčanskom tlu, u kosovskom tipu vinčanske kulture, vrčevi s ručkom okruglog presjeka javljaju se već u Vinči C. Ranobadenski vrčevi, kao najprepoznatljiviji oblik ove faze, oblikovani su identično trbušastim loncima Vinče D-1 i D-2, koji su stratigrafski vrlo dobro determinirani u Bapskoj. Tipičan ranobadenski kanelirani uzorak – motiv prepleta – vrlo je obična pojava i u kasnovinčanskoj kulturi. Duboke i oštro odijeljene kanelure dolaze u Vinči od stupnja C.

Bikonične ranobadenske zdjele lako se mogu izvesti iz kasnovinčanskog (Vinča D-2) inventara, kod njih je također kaneliran unutarnji segment usta. Jedan dio takvih zdjela ima na ramenom pregibu niz ovalnih udubljenja ili plastičnu traku s udubljenjima – taj element napose je jasno vidljiv na zdjelama iz kuće 1 u Obrež – Beletincima (kasna Vinča D-1), a bez rebra dolaze takva udubljenja u Bapskoj (Vinča D-2).

Zrakasto ili križno kaneliran unutarnji dio takvih zdjela oslanja se na kasnovinčanske uzore, najbolje vidljive na već spomenutim primjerima iz Obreža. Treba naglasiti da su kasnovinčanske zdjele s unutrašnje strane ukrašene efektom glačanja (Politurmuster), ali tako duboko izvedenim da posve slični na plitko žlijebljenje.

Grubo posuđe ranobadenske kulture sa svojim plastičnim trakama s otiscima prstiju nalazi niz uzora u vinčanskom i sopotskom posuđu; plastične trake su napose u sopotskoj kulturi tipičan i jedini način ukrašavanja grubog posuđa. Prema tome, postoji niz analognih elemenata u kasnovinčanskom i kasnosopotskom supstratu. Treba, međutim računati i s komponentom Sălcut ȁ-Bubanj-Krivodol, napose u domeni urezanih i žigosanih ukrasa (Sălcut ȁ II) (Dimitrijević 1979: 227).

Na temelju ovih pokazatelja S. Dimitrijević pretpostavlja da je ranobadenska kultura nastala negdje u centralnobalkanskom prostoru, na periferiji kasnovinčanske kulture, ali isto tako u blizini područja kompleksa Sălcut ȁ-Bubanj-Krivodol. Ritus spaljivanja, koji donosi badenska populacija, jedna je nedvosmisleno jugoistočna komponenta (Yortan, kultura Larissa) (Dimitrijević 1979: 228).

1.8. Badenska kultura prema supstratnim kulturama

Razmatranje odnosa rane badenske kulture prema supstratnim i istovremenim kulturama ujedno će odrediti i relativnokronološke odnose. Badenska je kultura zaposjela neke kasnovinčanske i kasnosopotske nasebinske lokalitete – Vinču i Bapsku – u vrijeme horizonta Fonyód. Na osnovi tog supstrata S. Dimitrijević smatra da badenska kultura nasljeđuje kasnosopotsku i kasnovinčansku kulturu u hrvatskom i srpskom Podunavlju. Da li između tog supstrata i ranobadenske kulture postoji ili ne postoji hiatus, te koliki bi bi u slučaju postojanja taj hiatus mogao biti, nije moguće sa sigurnošću tvrditi. Preuzimanje niza elemenata od kasnoneolitičkog supstrata od strane badenske kulture sugeriralo bi nepostojanje takvog hiatusa (Dimitrijević 1979: 229).

U Balatonőszödu se može pokazati da su objekti klasične badenske kulture bili smješteni unutar boleraskog naselja ne zato jer su ljudi imali namjeru koristiti područje napuštenih naselja (npr. zbog groblja): prema radiokarbonskim datumima klasičnobadenski objekti bili su suvremeni području boleraskog naselja, tako da je supostojanje dviju populacija različitih kultura može pretpostaviti u isto vrijeme u istom području (Horváth 2010: 37).

Čini se mogućim da je asimilacija nove badenske populacije prvotnu bolerasku zajednicu nije bila miroljubiva određeni ljudski ukopi bijahu rezultat sukoba unutar zajednica (agresija izvana a zatim sukobi iznutra. Nažalost, antropološka potvrda i odvajanje dviju populacija još nije moguće: nasuprot badenske populacije, koja je sa sigurnošću jugoistočnoeuropskog porijekla, antropološki materijal boleraških ukopa, koji je najvjerojatnije imao sjevernosrednjoeuropske FBC korijene, ne mogu se proučiti zbog malog broja i paljevinskog načina pokapanja (Horváth 2010: 37).

Nasuprot ranijoj ideji o mirnoj, organski nutarnjoj evoluciji iz Boleráza u Baden, podatci iz Balatonőszöda ukazuju na moguće nasilno preuzimanje moći, koje je postupno razdrmalo bolerasku zajednicu (Horváth 2010: 40).

Natprosječna jedinstvenost i jednoobraznost boleraskih finih keramičkih oblika rastače se u uže lokalne skupine kad ispitamo druge, lokalne elemente kulture, poput pokapanja ili industrije kamena, što dobro odražava raspodjelu autohtonih populacija prethodnoga srednjobakrenog doba poput kultura Balatona-Lasinje, Ludanica, Pfyna/Horgena ili kulture ljevkastih pehara. Njihovo rasprostiranje postalo je uniformno, bar po pitanju materijalne

kulture, za vrijeme brzog procesa širenja tehnološke revolucije (Horváth – Svingor – Molnár 2008: 456).

1.9 Lokaliteti u Hrvatskoj

Dugo se vremena smatralo da najraniji stupanj badenske kulture nije posebno zastupljen u Hrvatskoj. Novija istraživanja potkrijepljena radiokarbonskim datacijama, kao i revizije rezultata ranijih iskopavanja, govore da je ova najranija faza badenske kulture bila ipak nešto zastupljenija (Čataj 2009: 120).

Na području kontinentalne Hrvatske imamo nekoliko nalazišta koja bismo mogli pripisati boleraskoj fazi badenske kulture :

1. Čakovec-Gornji Pustakovec
2. Virovitica-Batelije
3. Beketinci-Bentež
4. Josipovac Punitovački – Veliko polje I
5. Sarvaš
6. Štrosmajerovac – Pustara
7. Barbarsko
8. Grabrovac – Ciglana Naselje: Kuševac Grad

Nalazište Čakovec-Gornji Pustakovec u sjeverozapadnoj Hrvatskoj ima složenu situaciju. Uzorci ugljena uzeti su iz bunara koji je iskopan kroz jamu. Jama je sadržavala keramiku koja je pokazivala tipična obilježja lasinjske kulture. Na jednom uzorku dva su mjerenja napravljena i s prilično niskim rezultatima: 3617-3521 kal. pr. Kr. i 3524 -3398 kal. pr. Kr. . Samo je osam jama nađeno na tome lokalitetu i u jednoj je od njih keramika lasinjske kulture nađena zajedno s keramikom boleraske faze (Čataj 2014: 403).

Dva datuma s lokaliteta Virovitica-Batelije nešto su mlađi, što bi po J. Balen pripadalo vremenu prijelaza na bolerasku ili čak boleraskoj fazi badenske kulture. Samo je maleni broj jama nađen na tom lokalitetu koji je dao malo, uglavnom grube keramike i daljnji zaključci ne mogu se izvesti (Čataj 2014: 403).

Nalazište Beketinci-Bentež u istočnoj Hrvatskoj ponešto je svojstven s keramikom nesumnjivo lasinjskog porijekla, ali veoma niski datumi, produžuju njegovo trajanje do razdoblja boleraske faze. Lokalitet Čakovec-Gornji Pustakovec, s druge strane, pokazuju slično niske rezultate, ali i ovdje su nađeni neki boleraski tragovi. L. Bekić povezuje tip velike konične posude s dva reda utisaka ispod oboda s kulturom ljevkastih pehara i predklasičnom fazom badenske kulture. Isti tip posude nađen je u boleraskom naselju Josipovac Punitovački – Veliko polje I u istočnoj Hrvatskoj, na trasi autoceste Osijek – Đakovo, radiokarbonski datirano u razdoblje između 3640. i 3340. kal. pr. Kr. (Čataj 2014: 404).

Revizijom arheoloških nalaza sa Sarvaša utvrđeno je postojanje šalice tipične za starije stupnjeve, koja ukazuje na mogućnost postojanja boleraskog, odnosno stupnja A1 badenske kulture po S. Dimitrijeviću pa u Sarvašu možda moramo računati s jednom starijom fazom naseljavanja u razdoblju eneolitika od one koja se pojavljuje u literaturi (Balen 2006: 34).

Na lokalitetu Štrosmajerovac – Pustara, koji se nalazi na trasi autoceste Osijek – Đakovo, udaljenom oko 8 km od Josipovca Punitovačkog, zahvaćen je rubni dio kasnoeneolitičkog naselja. Nalazi su pripisani najranijem horizontu badenske kulture što ga čini istovremenim josipovačkom naselju stupnja Boleráz (Čataj 2009: 109).

1.9.1. Josipovac Punitovački – Veliko polje I

Lokalitet Josipovac Punitovački - Veliko polje I smješteno je u istočnoj Hrvatskoj na trasi autoceste Osijek – Đakovo i nalazi se 5,5 km sjeverno od Đakova te pripada općini Punitovci. Smješteno je jugoistočno od naselja Josipovac Punitovački i istočno od ceste Tomašanci – Punitovci na nadmorskoj visini od oko 94,00-94,50 m. Nalazi se u pretežito nizinskom ravničarskom području (Hirschler 2009 : 11). Od ostataka materijalne kulture badenske populacije pronađene su uglavnom keramičke posude. Među njima su prepoznate zdjele, vrčevi i lonci (Čataj 2009 : 121).

Keramika boleraske faze s Josipovca rađena je od pjeskovite gline, često s primjesama kamenčića i keramike. Rijetko je u keramiku dodavan i organski materijal. Kod grube keramike prevladavaju crveni i tamnocrveni tonovi, a često je loše pečena pa se površinski

sloj ljušti. Finija je keramika oker do sivih i smeđih tonova i bolje je fakture, često uglačane površine. Velika većina keramičkih ulomaka ostala je tipološki neopredijeljena, a uglavnom se radi o gruboj keramici. Od oblika posuda u ovom su horizontu naselja u Josipovcu prisutne zdjele, vrčevi i lonci. Od ostalih keramičkih oblika javljaju se pršljenci, zdjelica koja je vjerojatno služila kao svjetiljka te jedan ulomak koji je, sudeći po sličnim oblicima, pripadao antropomorfnoj figuri (Čataj 2009: 113).

Zdjele se javljaju u nekoliko oblika, najčešće su dobre fakture i uglačane površine, oker do smeđe boje. Najzastupljenije su bikonične zdjele izvijenog vrata koje su jedan od najkarakterističnijih oblika posuda faze Boleráz i prisutne su na gotovo svim nalazištima grupe Boleráz.

Na Josipovcu je prepoznato nekoliko tipova lonaca. Dva reda uboda na zadebljalom rubu lonca način je ukrašavanja koji se javlja na nalazištima boleraskog horizonta kao što je Nitriansky Hrádok i Bešeňov (Zsitvabesenyő), te u sklopu kulture Cernavodă III, npr. na nalazištu Cârcea -Viaduct u Olteniji (Čataj 2009: 117).

Ukras koji se sastoji od plastične trake ukrašene ubadanjem ispod koje teku koso postavljene usporedne žljebljene linije na ulomku posude s Josipovca Punitovačkog gotovo je identičan ukrasu koji se nalazi na loncu lagano izvučenog ruba pronađenog u horizontu Boleráz - Cernavodă III na lokalitetu Vajuga-Korbovo, u objektu s boleraskom keramikom na lokalitetu Bajč (Bajcs) u Slovačkoj, te na nalazištu Praha – Motol u Češkoj. Ovaj ukras, tipičan upravo za Boleráz, jedan je od badenskih ukrasa koji se javlja na nalazištu Sitagroi IV i jedan od razloga sinkronizacije horizonta Sitagroi IV i Boleráz (Čataj 2009: 118).

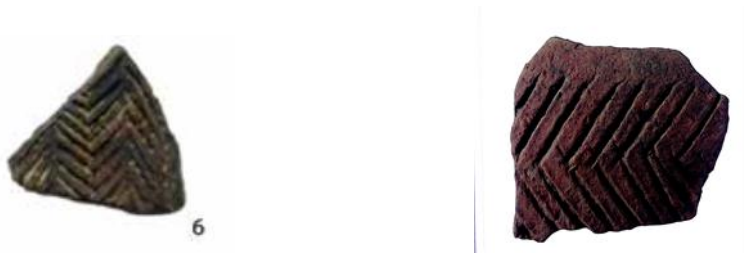
Iz kasnoeneolitičkog horizonta s lokaliteta Josipovac Punitovački-Veliko polje I na radiokarbonsku analizu poslana su 2 uzorka ugljena. Dobiveni ¹⁴C rezultati u rasponu su od 3640. do 3340.g. pr. Kr. (Čataj 2009: 120) i u potpunosti se poklapaju s datumima sa šireg područja faze Boleráz badenske kulture (Balen-Drnić 2014: 57).

1.9.2. Barbarsko

Arheološko nalazište Barbarsko smješteno je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj na trasi autoceste A 13 Vrbovec– GP Terezino polje, dionica Vrbovec2 – Bjelovar, južno od sela Cugovec u Općini Gradec (Balen-Drnić 2014: 40).

Na Barbarskom je izdvojen jedan objekt koji bi se mogao pripisati fazi Boleráz badenske kulture (Balen-Drnić 2014: 39). Pronađen je jedan keramički ulomak ukrašen cik-cak motivom izvedenim žlijebljenjem (Sl.5), što je naročito čest ukras na badenskoj keramici u fazi Boleráz (Balen-Drnić 2014: 47). Takvo ukrašavanje prisutno je i na jednom ulomku s lokaliteta Josipovac Punitovački – Veliko polje I (Sl.6).

Sl.5 (Po: T.8:6 u Balen-Drnić 2014: 76); Sl.6 (Po: Slika 20. ulomak posude ukrašen cik-cak motivom izvedenim žlijebljenjem, U: Čataj 2009: 118).

Navedeni ulomak potječe iz objekta SJ 8, koji je ujedno i najmlađi objekt u naselju, datiran u 3520-3370 BC (1-SIG MA), pa ga se pripisuje fazi Boleráz badenske kulture. Ipak, zbog premale istražene površine i vrlo malo dijagnostičke građe, koja je sa sigurnošću atribuirana fazi Boleráz, to se ne tvrdi sa sigurnošću (Balen-Drnić 2014: 48). Nešto mlađi datumi iz Batelije kod Virovitice (3640. – 3330. pr. Kr.), kao što se vidi i u Barbarskom, možda već pripadaju fazi Boleráz badenske kulture (Balen-Drnić 2014: 56).

Ako bi nalazima iz SJ 8-9 s lokaliteta Barbarsko pribrojili i mlađe datume s lokaliteta Virovitica-Batelije, mogli bismo i na prostoru sjeverozapadne Hrvatske pretpostaviti postojanje faze Boleráz badenske kulture ili, kao u Sloveniji, jedne kulturne grupe nastale na lokalnoj tradiciji s prisutnim boleraskim utjecajima. Daljnja istraživanja svakako će rasvijetliti to područje (Balen-Drnić 2014: 58).

1.9.3. Grabrovac – Ciglana

Arheološko nalazište Grabrovac – Ciglana dio je naselja Kuševac Grad u đakovačkoj općini. Ostaci naselja badenske kulture pronađeni su uz južni rub iskopa na površini od oko 400 m². Riječ je o šest objekata kružnoga tlocrta, promjera 1,20 – 1,80 m te relativne dubine 0,60 – 0,80 m, koji su služili kao radne ili otpadne jame. Materijal pronađen u njima može se pripisati ranoj badenskoj kulturi, i to njezinoj fazi Boleráz, a zastupljen je bikoničnim zdjelama, zdjelama S-profilacije, raznim tipovima lonaca i vrčevima čiji je trbuh ukrašen kaneliranjem. Većina keramičkih ulomaka bila je neukrašena, dok se na manjem broju javljaju ukrasi tipični za taj stupanj badenske kulture kao što su jednoreдне ili dvoredne plastične trake smještene uz rub posude, zatim kaneliranje na trbušnom dijelu vrčeva i zdjela te žlijebljenje i ubadanje. U objektu SJ 116 pronađen je i ulomak badenske figurice (Sl. 7). Naselja badenske kulture, otkrivena zaštitnim arheološkim istraživanjima na trasi autoceste Osijek – Đakovo, Štrosmajerovac – Pustara i Josipovac Punitovački – Veliko polje I mogu se pripisati istom horizontu badenske kulture (Hršak 2010: 22). U arheološkom istraživanju 2011. je pronađen i dio naselja iz eneolitika koji se prema materijalu može pripisati badenskoj kulturi. Riječ je o dvama velikim objektima koji se mogu okarakterizirati kao zemunice uz nekoliko manjih ukopa. Većina keramičkih ulomaka badenske kulture bila je neukrašena, dok se na jednome manjem dijelu javljaju ukrasi tipični za badensku kulturu, kao što su jednoreдне ili dvoredne plastične trake smještene uz rub posude, kaneliranje na trbušnom dijelu vrčeva i zdjela te žlijebljenje, ubadanje i urezivanje. Kako je u istraživanjima iz 2009. i 2010. uz južni rub iskopa ciglane također pronađen dio badenskoga naselja, daljnje analize materijala i C-14 datiranje uzoraka ugljena i kostiju pokazat će radi li se o istome naselju ili postoji neka horizontalna stratigrafija (Hršak 2012: 23).

Sl.7 Badenska figurica.(Po: Badenski idol (foto: T. Hršak) U: Hršak 2010: 22)

II. DIO

2. Horizont boleraske faze badenske kulture na nalazištu Turčišće – Gradišće II

2.1. Lokalizet Turčišće – Gradišće II (povijest istraživanja, zemljopisni položaj i opis nalazišta)

Naselje Turčišće, administrativno dio općine Domašinec, smješteno je u sjevernom dijelu donjeg Međimurja, u blizini rijeke Mure. Riječ je o nizinskom terenu koji se blago spušta od zapada prema istoku.

Sl.8 Pogled na arheološko nalazište Gradišće II sa sjevera (foto: M. Krmpotić).

Čitavo donje Međimurje aluvijalna je riječna tvorevina: tijekom pleistocena tekućice su nanosile mnogo naplavnog materijala i taložile ga. Zbog slabe otpornosti naslaga riječna korita često su se mijenjala, a sadašnji su tok dobila u holocenu. I u povijesno vrijeme meandriranja Drave i Mure bila su česta, na što ukazuju brojni mrtvi rukavci uz spomenute rijeke. Rječica Trnava nastala je od četiriju manjih potoka. Do početka 20. st. tekla je u Dravu, tj. dok rijeka Mura nije oko 1905. godine probila razvodnicu prema Trnavi. Za sušnih ljeta Trnava i njezini pritoci ponekad presušuju, a za većih kiša, prije regulacija, nastajale su znatne poplave. Tada je u nizini bilo velikih močvara koje su danas iščeznule (Kurtek 1974 :

91-92). Infiltracija dijela vode iz površinskih vodenih tokova, kao i oborine, uzrokovale su značajne količine podzemnih voda.

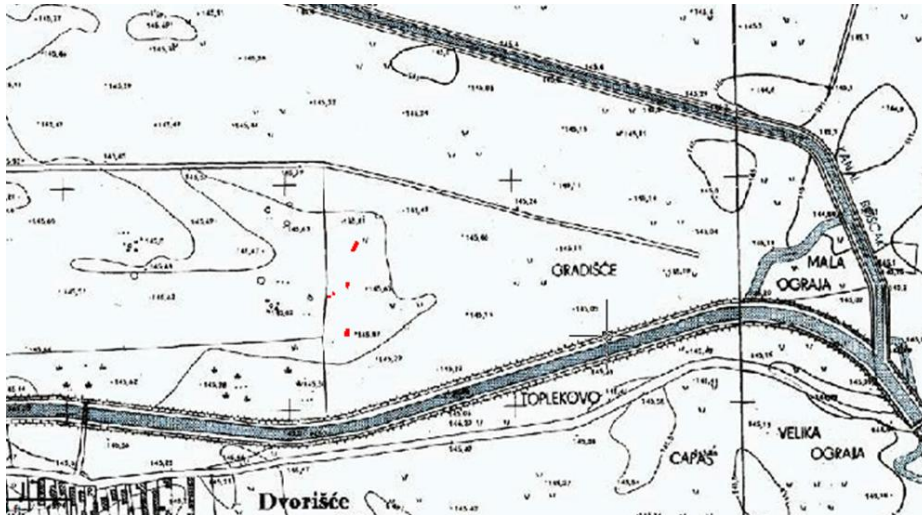
Arheološko nalazište Gradišće II nalazi se sjeveroistočno od zaseoka Dvorišće, danas dijela naselja Turčišće. Smješteno je na blago povišenom dijelu ravnice na nadmorskoj visini 145,30-145,70 m, omeđeno na jugu Trnavom, a na sjeveru potokom Crni jarak. Istraženi dio nalazišta leži pod livadama, premda su do prije nekoliko godina neke od čestica bile orane. Blago povišen položaj u blizini vodenih tokova bio je pogodan za naseljavanje što dokazuje i srednjovjekovno gradište na položaju Gradišće I u neposrednoj blizini.

Aluvijalne nanose rijeka u ovom dijelu čine debeli slojevi šljunka i pijeska koji leže ispod relativno tankog zemljanog sloja.

2.2. Metodologija i rezultati istraživanja

Tijekom listopada 2013. godine na nalazištu Turčišće-Gradišće II provedena su probna arheološka istraživanja kojima je bio cilj odrediti karakter nalazišta, područje njegova rasprostiranja te utvrditi kojem razdoblju pripada. Površinski nalazi keramike prikupljeni prije nekoliko godina, kada je dio površine lokaliteta bio izoran, ukazivali su na to da je riječ o prapovijesnom nalazištu, a s obzirom na toponim moglo se zaključiti da se radi o ostacima naselja.

Istraživanjima 2013. godine otvoreno je šest sondi ukupne površine 96,5 m². Prilikom istraživanja primjenjivan je isključivo ručni iskop zemlje te stratigrafska metoda. Sonde su dokumentirane na nivou svake zabilježene stratigrafske jedinice, a ukopani objekti fotografski su i nacrtano dokumentirani prije i nakon pražnjenja zapune. Sve sonde i objekti snimljeni su totalnom geodetskom stanicom s GPS-om, a po dovršetku iskopa nacrtani su profili sondi. Pokretni su nalazi prikupljeni po stratigrafskim jedinicama, kao i uzorci ugljena uzeti radi radiokarbonske analize te zemlja iz zapuna ukopanih objekata koja se flotirala.

Sl.9 Položaj sonde na HOK 1:5000.

Sl.10 Položaj sonde na digitalnoj ortofoto karti s označenim katastarskim česticama.

Sonda S-1

Sonda S-1 postavljena je na dijelu livade gdje su bili prikupljeni površinski nalazi keramičkih ulomaka, na k.č. 179. Dimenzija je 6,0 x 3,0 m, izdužena u smjeru sjever – jug, smještena na 145,59-145,62 m nadmorske visine.

Površinski sloj činila je rahla tamnosmeđa zemlja s nešto šljunka, označena kao SJ 01. Humusa nije bilo, vjerojatno zbog toga što je ova parcela do prije koju godinu bila izoravana. Unutar sloja SJ 01 evidentirani su brojni ulomci prapovijesne keramike iz razdoblja srednjega eneolitika i mlađega željeznog doba, kao i manji komadi kućnog lijepa. Također je nađen gotovo cjeloviti piramidalni uteg te ulomak keramičkog pršljenka. Debljina sloja SJ 01 u

okviru sonde kreće se oko 30 cm. Očigledno SJ 01 predstavlja sloj oranja kojim su uništeni arheološki nalazi koji su morali ležati vrlo plitko. Naime, zbog izrazito velike količine nalaza nije vjerojatno da su oranjem dovučeni s nekog drugog dijela lokaliteta.

Sl.11 Pogled na istočni profil kontrolne sonde u S-1 (foto: M. Krmpotić).

Sonda S-2

Sonda S-2, dimenzija 4,0 x 4,0 m, postavljena je oko 50 m južno od S-1, na 145,63-145,71 m n.m., pri samom južnom rubu k.č. 179.

Kao i u S-1, najviši sloj predstavlja rahla smeđa zemlja s malo šljunka (SJ 01). Međutim, za razliku od situacije u S-1, ovdje je u sloju zabilježeno znatno manje pokretnih arheoloških nalaza. Primjetno je da se prema jugu debljina sloja povećava: od 30-40 cm debljine uz sjeverni profil, do 50 cm uz južni.

Nakon uklanjanja SJ 01 javlja se novi sloj, kakav nije uočen u prethodnoj sondi. Riječ je o sloju sive zemlje s puno šljunka, označenom kao SJ 02. Na nivou ovog sloja u jugoistočnom se dijelu sonde ocrtao manji kružni objekt promjera oko 120 cm (SJ 04/05). Zapunu je činila izrazito tvrda tamnosiva zemlja s mjestimičnim manjim žutim mrljama i malo šljunka te ulomcima prapovijesnih posuda, komadima kućnog lijepa i trunkama ugljena. Najveća relativna dubina sačuvanog dijela jame iznosi 33 cm, a može se pretpostaviti da je njezin gornji dio oštećen prilikom oranja. Rub ukopa ocrtao se na visini 145,11 m n.m., dok se dno nalazi na 144,78 m n.m.

Sl.12 Zapuna ukopanog objekta SJ 04/05, S-2; pogled sa sjevera (foto: M. Krmpotić).

Radiokarbonska analiza uzorka ugljena uzetog iz jame obavljena je u Beta Analytic Radiocarbon Dating Laboratory, Miami. Dobiveni su sljedeći datumi: 2 Sigma 3500. do 3460. kal. pr. Kr. i 3380. do 3350. pr. Kr.; 1 Sigma 3480. do 3470. kal. pr. Kr. i 3370. do 3360. kal. pr. Kr. Ovi datumi odgovaraju vremenu srednjega eneolitika. Keramičke nalaze iz zapune objekta predstavljaju ulomci grube keramike, uglavnom lonaca cilindričnog ili blago ljevasto oblikovanog vrata, ponekad ramena dekoriranog otiscima nokta. Evidentirane su trakaste ručke na šalicama koje polaze od oboda i nadvisuju ga, kao i plastični dršci ukrašeni otiskivanjem (Slika 13). Na osnovi spomenutih karakteristika keramičkog materijala, kao i dobivenih radiokarbonskih datuma, objekt bi se mogao pripisati ili kulturi Retz-Gajary ili najstarijoj fazi badenske kulture (Boleráz-Cernavodă III).

Sl.13 Izbor keramičkog materijala iz SJ 05, S-2 (foto: M. Krmpotić).

Sloj sive šljunkovite zemlje (SJ 02) prosječne je debljine oko 20 cm, međutim primjetno je da mu se debljina povećava prema jugoistoku sonde, tj. prema onom dijelu gdje je u njega ukopan spomenuti objekt (SJ 04/05). Na ovom dijelu sonde debljina mu iznosi više od 30 cm.

U jugozapadnom dijelu sonde ovaj je sloj izrazito tanak (nekoliko cm). Ispod SJ 02 javlja se sloj sterilnog šljunka (SJ 03), koji je svojim najnižim dijelom presjekao ukop objekta SJ 04/05. Ovaj sterilni sloj javlja se na apsolutnoj visini 145,20 m n.m., a u jugoistočnom dijelu S-2 na 144,96 m n.m.

Sonda S-3

Budući da je u sondi S-2 ustanovljen ukopani objekt u njezinu jugoistočnom dijelu, sonda S-3 postavljena je južno od nje, pri čemu je između sondi ostavljen kontrolni profil širine 0,5 m. Sonda S-3 dimenzija je 4,0 x 4,0 m, a nalazi se na nadmorskoj visini 145,62-145,66 m.

Kao što se moglo i očekivati, stratigrafska slika odgovara onoj u S-2. U sloju tamnosmeđe zemlje (SJ 01), debljine 40-50 cm, niti u ovoj sondi nije bilo mnogo arheoloških nalaza. Ispod njega javlja se sloj sive šljunkovite zemlje (SJ 02), koji je u većem dijelu sonde S-3 nešto deblji nego u S-2, tj. 28-36 cm. U slojevima SJ 01 i SJ 02 evidentirani su ulomci eneolitičkih keramičkih posuda. Na nivou SJ 02 primijećena su dva manja ukopana objekta od kojih je jedan ulazio pod zapadni profil (SJ 10/11), a drugi se nalazio uz istočni rub sonde (SJ 08/09). Treba napomenuti da se rubovi objekata nisu jasno ocrtavali, jer je zapuna objekata po svojem sastavu i boji bila vrlo slična sloju u koji su ukopani. Jedina razlika primijećena je u tome što je u zapunama bilo nešto manje šljunka te što su u njima nalaženi ulomci keramike, lijepa i komadići ugljena. Objekti su se jasno ocrtavali tek na nivou sterilnog šljunka SJ 03. Na ovom nivou uhvaćeno je samo dno jame SJ 08/09, dok je jama SJ 10/11 znatnijim dijelom presjekla sloj SJ 03. Keramički materijal iz objekata čini gruba keramika koja po svojim osnovnim karakteristikama odgovara onoj evidentiranoj u eneolitičkoj jami u S-2. Sterilni sloj SJ 03 javlja se u sjeverozapadnom dijelu sonde na visini 145,30 m n.m., a u ostatku sonde na 144,83 m n.m.

Sl.14 Dno objekta SJ 08/09 na nivou SJ 03 (foto: M. Krmpotić).

Sl.15. Zapuna objekta SJ 11 (lijevo); dio keramičkog lonca iz objekta (desno)

(foto: M.Zaccaria, M. Krmpotić).

Sonda S-4

Sonda S-4, dimenzija 3,0 x 2,0 m, postavljena je nešto zapadnije od prethodnih, uz rub šume, na k.č. 178. Nalazi se na apsolutnoj visini 145,58-145,61 m n.m.

Kao i u ostalim sondama, najviši sloj činila je tamnosmeđa rahla zemlja SJ 01 u kojoj je, uz ulomke keramičkih posuda srednjega eneolitika, kasnoga brončanog doba i mlađega željeznog doba, evidentirano dosta većih komada kućnog lijepa. Međutim, oni nisu stajali *in situ* već su vjerojatno poremećeni oranjem kulturnog sloja. U sloju je, među ostalim materijalom, evidentiran ulomak keramičke posude ukrašen višestrukim apliciranim plastičnim rebrima dodatno dekoriranim utiskivanjem. Spomenuti je način ukrašavanja karakteristika starije faze badenske kulture tzv., Boleráz - Cernavodă III . Sloj SJ 01 ravnomjerne je debljine 40-45 cm.

Sl.16 Ulomak posude karakteristika Boleráz - Cernavodă III, SJ 01, S-4 (foto: M. Krmpotić).

Ispod navedenog zemljanog sloja javlja se siva šljunkovita zemlja (SJ 02), u kojoj su zabilježeni tek sporadični ulomci prapovijesne keramike i kućnog lijepa. Debljina SJ 02 iznosi

30-tak cm, a primjetno je da se sloj prema zapadu stanjuje do 20 cm debljine. Ispod njega javlja se sterilni šljunkoviti sloj SJ 03 na visini 144,89 m n.m., a u zapadnom dijelu na 144,98 m n.m.

Sl. 17 Pogled na sondu S-4 sa sjevera po dovršetku iskopa (foto: M. Krmpotić).

Sonda S-6

Budući da je tijekom istraživanja primijećeno da je dobar dio pretpostavljenih kulturnih slojeva uništen oranjem, odlučilo se sondom S-6 provjeriti područje na samom rubu šume, na dijelu gdje je bilo vidljivo manje uzvišenje koje ide uzduž ruba šume u smjeru sjever-jug. Sonda dimenzija 3,0 x 1,5 m postavljena je na međi k.č. 177 i 8/1, oko 3,5 m jugozapadno od sonde S-4, na visini 145,45-145,56 m n.m.

Premda se sonda nalazila u neposrednoj blizini S-4, stratigrafska slika između ovih dviju sondi uvelike se razlikuje. U S-6 površinski sloj čini tamnosmeđa zemlja (SJ 18) debljine do 20-tak cm. U ovom sloju evidentirani su brojni ulomci prapovijesnih keramičkih posuda te nešto ulomaka kućnog lijepa. Prepoznati su ulomci eneolitičke keramike.

Sl.18 Ulomci eneolitičkih keramičkih posuda iz sloja SJ 18, S-6 (foto: M. Krmpotić)

Probna arheološka istraživanja 2013. utvrdila su da je Turčišće-Gradišće II višeslojno nalazište naseobinskog karaktera.

Najstariji tragovi naseljavanja datiraju iz razdoblja srednjega eneolitika, kada na ovom prostoru obitavaju nosioci vjerojatno najstarije faze badenske kulture. Ostatke ovog najstarijeg naselja predstavljaju tri manje, moguće otpadne, jame evidentirane u sondama S-2 i S-3, tj. uz južni rub k.č. 179. U drugim sondama nisu zabilježeni objekti eneolitičkog naselja pa se može pretpostaviti da je ono bilo smješteno bliže rječici Trnavi.

Može se zaključiti da sjeverna granica arheološkog nalazišta prolazi južnim dijelom k.č. 178 i 179. Na jugu granicu mu određuje rječica Trnava, dok se prema zapadu širi na površinu pod šumom, gdje su ostaci prapovijesnog naselja eneolitika sigurno i najbolje očuvani. Istočna granica nije određena, međutim, s obzirom na to da na istočnim parcelama površinski arheološki nalazi nisu utvrđeni, može se pretpostaviti da se nalazište na tu stranu ne širi značajno.

2.2. Objekti

Na lokalitetu su pronađene tri jame polukružnog tlocrta, a s obzirom na sadržaj zapune najvjerojatnije su služile kao jame za otpad.

2.3. Analiza keramike

U tri otpadne jame nađena su sve zajedno 64 ulomka bolearske keramike.

2.3.1. Metodologija

S obzirom na visok stupanj razlomljenosti posuda, zbog kojeg su svega dvije posude donekle sastavljene, osnovnu jedinicu obrade predstavljat će ulomak. Neki veći ulomci, pogotovo ruba i vrata posude, mogu nam sugerirati neke od oblika zastupljenih u ovim trima otpadnim jamama. U ovom radu analizirat će se raznolikost tzv. dijagnostičkih dijelova posuda (rubova, dna, ručki, ukrašenih ulomaka itd.) s obzirom na fakturu keramike, obrade površine, boje vanjske i unutarnje površine te presjeka, tehnike ukrašavanja, smještaj ukrasa i ukrasne motive te tipologiju dijagnostičkih ulomaka.

Od dijelova posuda moguće je razlikovati: a) 22 ruba - 2 tipa rubova – 17 izvijenih na van i 5 uvijenih unutra, b) 10 ulomaka dna samo 1 tip dna, c) ručke samo jedan tip ručki, koji je ujeduno i jedini primjerak prave ručke i d) 5 držaka čija je funkcija ista, 3 tipa držaka.

Prema fakturi, keramičke ulomke je moguće podijeliti na grube i fine, ovisno o primjesama.

Obrada površine – ustanovljene su dvije vrste obrade površine: gruba i zaglađena.

Debljina stijenke ulomaka fine fature kreće se između 7 mm i – 11 mm, a debljina stijenke ulomaka grube fature između 4 - mm i 6 mm.

5 ulomaka trbuha debele grube keramike ima prstenasto ojačanje – pseudotraka (T.9.2, T.19.5, T.19.6, T.20.4, T.20.5)

Moguće je izdvojiti sljedeće tehnike ukrašavanja: urezivanje, modeliranje, utiskivanje i apliciranje, a dvije potonje tehnike ukrašavanja pojavljuju se najčešće u kombinaciji (plastična traka raščlanjena otiskivanjem ili štipanjem prstom)

Ukrasi su smješteni na raznim dijelovima posuda: na samom rubu, na vratu i na trбуhu posuda, dok se na dnu posuda ne pojavljuju.

2.3.2. Faktura i obrada površine

Većina keramičkih ulomaka ima grubu fakturu. Izrađeni su od slabije pročišćene gline pomiješane s pijeskom i organskim primjesama pljeve, odnosno zdrobljenim komadićima keramike, s tragovima svjetlucavih čestica silikata. Površina keramike grube fature može biti gruba ili zaglađena. Na posuđu grube površine s vanjske strane ustanovljene su različite tehnike ukrašavanja: urezivanje, utiskivanje, apliciranje, modeliranje ili njihova kombinacija. Posuđe grube fature i zaglađene površine u pravilu nije ukrašeno. Vanjska i unutarnja površina posuđa grube fature često je zaglađena.

Vrlo je malo ulomaka fine fature od dobro pročišćene gline bez primjesa. Površina takvog posuđa je fino zaglađena i u pravilu ono nije ukrašeno. U pravilu su tamnije boje.

2.3.3. Boja

Boja vanjske površine grube i zaglađene keramike: crvena, crvenosmeđa, smeđa, žutosmeđa (oker). Boja unutrašnje površine grube i zaglađene keramike: crvena, crvenosmeđa, siva, crna.

Unutrašnja i vanjska površina fine keramike je smeđe i sive boje.

2.3.4. Tipologija dijagnostičkih ulomaka

2.3.4.1. Rubovi

Ustanovljena su 22 ulomaka ruba, od toga 2 tipa rubova – 17 izvijenih na van (T.1.1-2, T.2.1-2, T.3.1, T.4.2-3, T.5.1, T.6.6, T.11.4, T.12.1, T.13.5, T.14.5, T.19.1-2;4, T.20.8) i 5 uvijenih prema unutra (T.11.7-8, T.14.4, T.19.3, T.20.9). Rubovi mogu biti neukrašeni ili ukrašeni utiscima raščlanjenom plastičnom trakom.

2.3.4.2. Dna

Od 11 ulomaka dna ne može se izdvojiti nikakav poseban podtip. Debljina stijenki eventualno može sugerirati veličinu i tip posude – lonca ili zdjele. (T.3.4, T.4.1,T.4.5, T.5.4, T.18.1-6, T.20.7)

2.3.4.3. Dršci i ručke

Pronađeno je svega 5 držaka i jedna jedina ručka.

Svi su dršci postavljeni vodoravno na trbuh posude, u obliku slova „D“, odnosno polumjeseca. Plastični dršci su ukrašeni otiskivanjem (T.16.1, T.17.3-4, T.20.2,6).

Nađena je svega jedna trakasta ručka na šalici, koje polazi od oboda i nadvisuje ga (T.3.2)

2.4. Ukrašavanje

2.4.1.Urezivanje

Urezivanje se pojavljuje svega na dva ulomka posuda i to u motivu vodoravnog niza (T.1.2, T.2.1) Na još jednom ulomku uočeno je ukrašavanje urezivanjem koje može biti i štipanje (T.20.1)

Ukrasi izrađeni ovom tehnikom izvedeni su nekim oštrim predmetom – drvenim štapićem ili zašiljenom kosti, možda i noktom. Motivi su izvedeni urezanim tankim kosim crtama. Zastupljen je svega jedan motiv:

1) Koso postavljeni, jednostavni kratki urezi na trbuhu posude, izvedeni u nizu (T T.1.2, T.2.1)

2.4.2. Utiskivanje

Jedna od tehnika ukrašavanja koja se često nalazi na bolearskoj keramici je utiskivanje vrhom prsta, nokta ili nekim predmetom u vlažnu i mekanu glinu. Ono može biti samostalno ili u kombinaciji s tehnikom apliciranja (utiskivanjem raščlanjena aplicirana plastična traka) Utisnuti motivi se pojavljuju na trbusima posuda ili na samom rubu, a raspoređeni su na tri načina:

- 1) utiskivanje na plastičnoj traci u svrhu njezine raščlambe (T.3.1, T.4.3, T.7.4, T.12.2, T.15.5)
- 2) otisak (direktno na tijelo posude, bez aplicirane plastične trake) raspoređen u vodoravni niz u kombinaciji s polukružnim/ girlandoidnim nizom. (T.16.3, T.17.5)
- 3) utiskivanje instrumentom plastičnih traka organiziranih vodoravnim i okomitim nizovima u motiv "mreže" (T.13.1)

2.4.3. Apliciranje

Ovu tehniku karakterizira smještaj na truhu posude:

- 1) manji plastični naljepci kružnog oblika. Dvojni bubuljičasti naljepak (T.5.2) te kružni naljepak na truhu lonca (T.4.1)

- 2) plastične trake koje mogu biti izvedene na dva načina:
  - a) vodoravne plastične trake raščlanjene utiscima ili štipkanjem prstiju
(T.3.1, T.4.3, T.7.4, T.12.2, T.15.5)

b) vodoravne neukrašene/neraščlanjene trake odnosno ojačanja na pregibu posuda, mahom lonaca debelih stijenki (T.9.2, T.19.5, T.19.6, T.20.4, T.20.5)

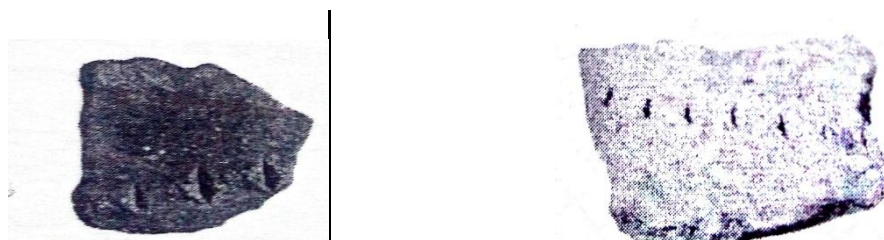
2.4.4. Ubadanje

Ulomak sita ili cjedila (T.15.2) čije su rupice izvedene ubadanjem nekim oštrim predmetom.

2.5. Analogije

Za izradu ovoga rada bilo nam je dostupno 64 ulomka keramike s lokaliteta Turčišće – Gadišće II. Te smo ulomke analizirali te pokušali usporediti s keramikom koja potječe s lokaliteta srednje i jugoistočne Europe koji pripadaju bolearskoj fazi. Usporedbu smo sproveli na temelju nama dostupne literature (vidi u popisu literature). 11 od 64 analizirana ulomka pokazuje određene analogije s ulomcima keramike s drugih europskih nalazišta. U dijelu rada koji slijedi navest ćemo tih jedanaest ulomaka s lokaliteta Turčišće – Gradišće II te njima analogne ulomke s europskih lokaliteta. Također, iznijet ćemo osobitosti koje upućuju na međusobnu sličnost navedenih ulomaka.

Analogije ukrasu niza ureza na ulomcima posuda T.1.2 i T.2.1 nalazimo na lokalitetima Hotnica-Vodopada u sjevernoj Bugarskoj (Sl.19) i Piscolt – Caramidarie u Rumunjskoj (Sl.20).

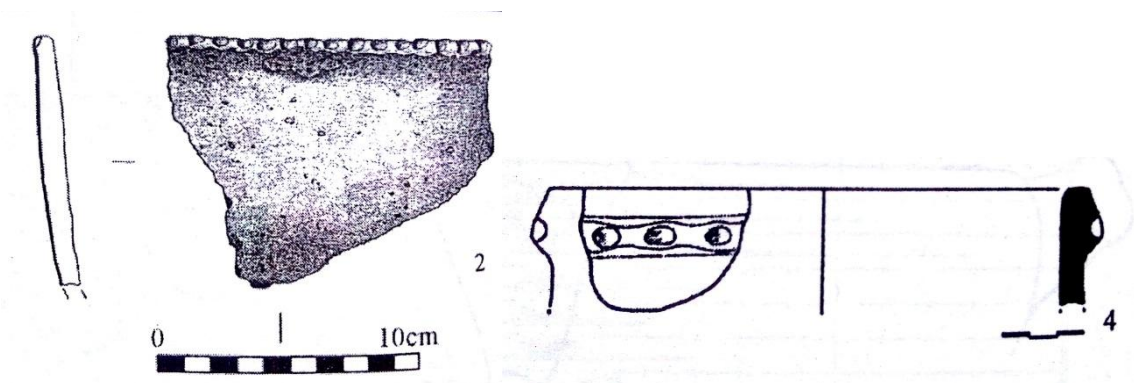
Sl.19 (po: Fig. X.7(4) u: Ilčeva 2001: 211); Sl.20 (po: pl.XIX/2 u: Németi 2001: 326)

Analogije tunelastoj ručki T.3.2 nalazimo na lokalitetima Ramnicelu u Rumunjskoj (Sl.21) i Csongrád – Bokros kod Bokrospuszte u Mađarskoj (Sl.22).

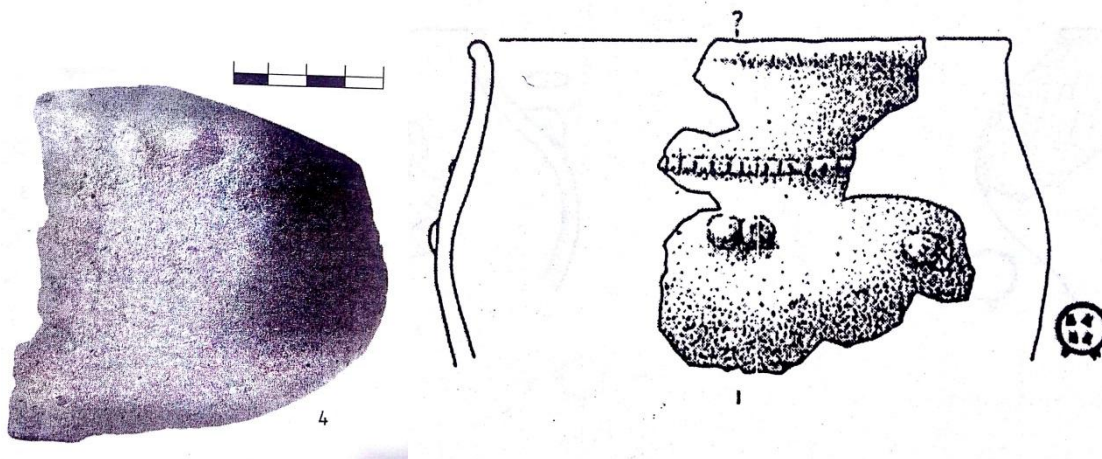
Sl.21 (po: Fig.9/18 u: Harțuche 2001: 275) Sl.22 (po: Abb 1/8 u: Horvath 2001: 510)

Analogije ukrasu aplicirane plastične trake raščlanjene štipkanjem prstima na ulomku T.4.3 nalazimo na lokalitetima Drama –"Merdžumekja" (Sl.23) i Dubene – Sarovka u Bugarskoj (Sl.24).

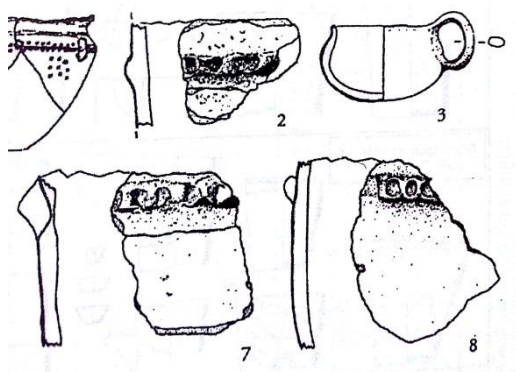
Sl.23 (po: Taf.3/2 u: Lichardus – Krastev Iliev 2001: 186) Sl.24 po: Figure 2/4 u: Nikolova 2001: 260).

Analogije bubuljičastom ukrasu loncu T.4.1 i na ulomku T.5.2 nalazimo na lokalitetima Cernavodă III u Rumunjskoj (Sl.25) i Arbon – Bleiche na južnoj obali Bodenskog jezera (Sl.26).

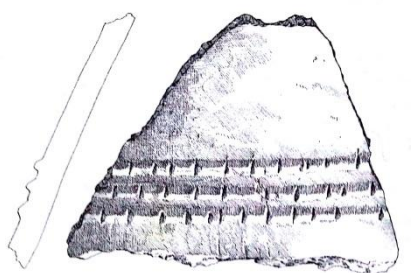
Sl.25 (po: T.9/4 u: Roman 2001: 51); Sl.26 (po: Abb.6/6 u: de Capitani – Leuzinger 2001: 730)

Analogije plastičnoj traci s ubodima na ulomku T.7.5 nalazimo na lokalitetu Reute Schorrenried u južnoj Njemačkoj (Sl.27).

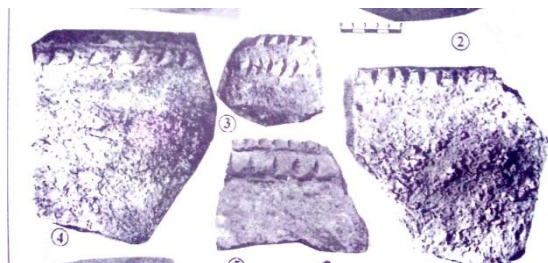
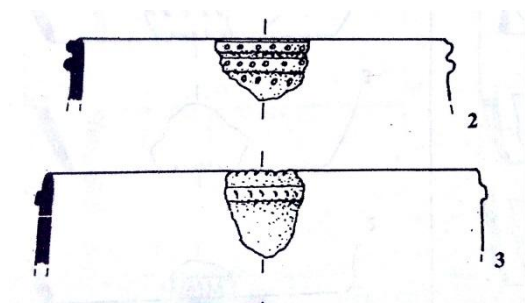
Sl.27 (po: Abb.5/2, 7-8 u: Königer – Kolb - Schlichtherle 2001: 667).

Analogiju ukrasu triju usporednih raščlanjenih plastičnih traka na ulomku T.13.1 nalazimo na ulomku s Vučedola koji S. Dimitrijević datira u A-2 stupanj odnosno fonjodski horizont pretklasične faze badenske kulture (Sl.28).

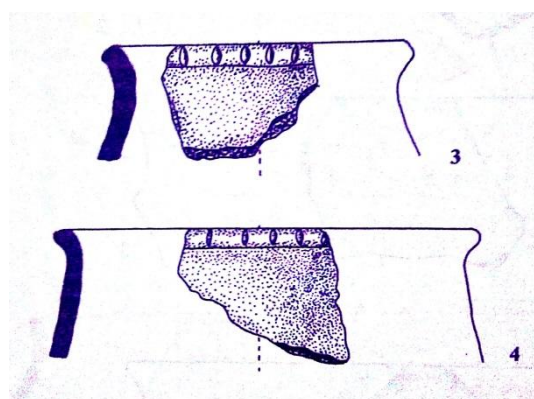

Sl.28 (u: Dimitrijević 1979 : T.XXIII/1).

Analogije ukrasa blagovalovitih otisaka na rubu ulomka T.13.5 nalazimo na lokalitetima Mirovci u Bugarskoj (Sl.29) te Cârcea – Viaduct (Sl.30) i Carei – Drumul Căminului (Sl.31) u Rumunjskoj.

Sl.29 po: T. VI/2-3 u: Zmeykova 2001: 229); Sl.30 po: 10/ 3-6 u: Nica 2001: 294).

Sl.31 (po: Pl.III/3-4 u: Németi 2001: 310).

Analogiju raščlanjenom plastičnom dršku T.14.5 nalazimo na lokalitetu Josipovac Punitovački – Veliko polje I (Sl.32).

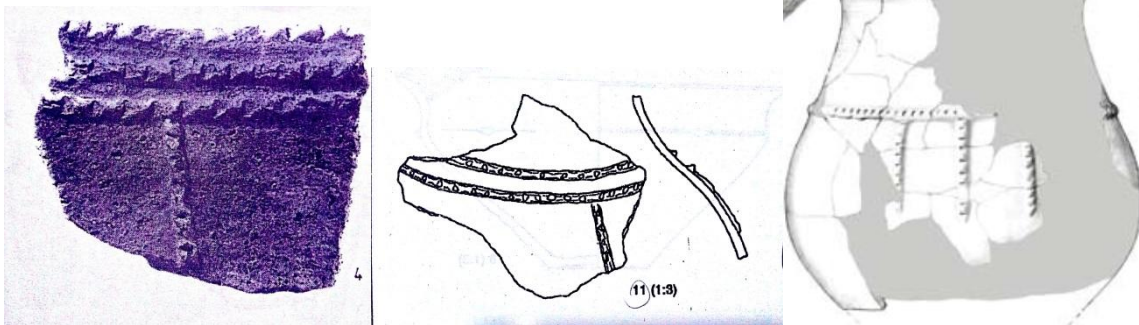
Sl.32 (po: Slika 19. u: Čataj 2009: 117).

Analogiju ulomku sita/cjedila T.15.2 nalazimo u Dikili Tashu u istočnoj grčkoj Makedoniji (Sl. 33).

Sl.33 (po: Fig.35/ 1-2 u: Séfériadès 2001: 154).

Analogije girlandoidnom motivu izvedenom štipkanjem na ulomku trbuha lonca T.16.3 nalazimo na lokalitetima: Cernavodă III (Sl.34) u Rumunjskoj, Gradini kod Bosuta kod Šida u Srbiji (Sl.35) i Balatonőszöd–Temetői dűlő (Sl.36) na obali Blatnog jezera.

Sl.34 po: T6/4 u: Roman 2001: 48); Sl.35 (po: Abb.1/11 u: Tasić 2001: 353); Sl.36 po: Picture.43./g u: Horváth 2010: 34).

Na temelju danih analogija zaključujemo da je Turčišće – Gradišće II bilo naseljeno za vrijeme boleraske faze te da je bilo dio šireg kulturno-stilskog kompleksa Boleráz – Cernavodă III.

3. Zaključak

Ovaj rad posvećen je boleraskoj fazi badenske kulture, s obzirom na pronađeni keramički materijal na lokalitetu Turčišće-Gradišće II.

U prvome dijelu rada predočili smo problematiku boleraske kulture, njene terminologije, rasprostranjenosti i lokaliteta, datacije, kronologije i sinkronizacije sa susjednim kulturama te spoznaje o materijalnim i duhovnim karakteristikama iz starije i novije literature.

U drugome dijelu, na temelju materijala iz triju otpadnih jama pokušali smo analizirati keramiku s međimurskog lokaliteta Turčišće – Gradišće II. Analizu smo proveli na 64 ulomka usporedbom i analogijama iz dostupne literature (vidi u popisu literature) na temelju fotodokumentacije, arheoloških crteža i direktnog uvida u sam materijal. U autopsiju keramičkog materijala uključili smo parametre oblika, fature, površine, boje i ukrasa. Pregledom literature o materijalu koji se pripisuje boleraskoj fazi pronašli smo analogije za 11 ulomaka s Turčišća – Gradišća II (T.1.2; T.2.1; T.3.2; T.4.1; T.4.3; T.5.2; T.7.5; T.13.1; T.13.5; T.14.5; T.14.5) s ulomcima s lokaliteta srednje i jugoistočne Europe, od Bodenskog i Blatnog jezera na zapadu pa sve do Oltenije, Trakije i grčke Makedonije na istoku. Na temelju svega zaključili smo da se navedeni ulomci trebaju uvrstiti u kompleks boleraske kulture, odnosno boleraske faze badenske kulture koja je na geografskom prostoru sjeverne Hrvatske trajala od 3600.do 3400. godine pr. Kr. Ovaj datum potvrđuje i radiokarbonska analiza ugljena iz jedne otpadne jame.

4. Popis literature

Balen 2006

Balen, J. – *Sarvaš – neolitičko i eneolitičko naselje*. Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, sv. 2, Zagreb, 2006.

Balen 2008

Balen, J. - Apsolutni datumi sa zaštitnih istraživanja na prostoru Slavonije kao prilog poznavanju kronologije srednjeg eneolitika. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLI, 2008, 17–35.

Balen – Drnić 2014

Balen, J., Drnić, I. - Arheološka istraživanja na lokalitetu Barbarsko – novi prilog poznavanju srednjeg eneolitika na prostoru sjeverne Hrvatske. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLVII, 2014, 39-76

Bekić 2008

Bekić, L. - *Utvrda Čanjevo, istraživanja 2003-2007.*, Visoko 2008.

Čataj 2009

Čataj, L. - *Badenska kultura*. U: Josipovac Punitovački - Veliko polje I. zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste A5. Zagreb, 2009, 105-139.

Čataj 2014

Čataj, L. - *Middle Eneolithic Lasinja and Retz-Gajary cultures in northern Croatia – Development of chronology*. U: PRÄHISTORISCHEARCHÄOLOGIE IN SÜDOSTEUROPABAND 28THE NEOLITHIC AND ENEOLITHICIN SOUTHEAST EUROPE NEW APPROACHES TO DATING AND CULTURAL DYNAMICS IN THE

6TH TO 4TH MILLENNIUM BC Ur. SCHIER, W., DRAȘOVEAN, F., Verlag Marie Leidorf GmbH . Rahden/Westf., 2014, 397-408.

De Capitani – Leuzinger 2001

De Capitani, A., Leuzinger, U. - *Arbon-Bleiche 3. Eine jungsteinzeitliche Seeufersiedlung am schweizerischen Badenseeufer aus dem frühen 34. Jh. v. Chr.* U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology., 721-732.

Dimitrijević 1979

Dimitrijević, S. – Badenska kultura. *Praistorija jugoslavenskih zemalja III.* Sarajevo, 1979, 183-234.

Djurić 2012

Djurić, B., Tomaž, A., Hincak, Z. – *Turnišče.* Arheologija na avtocestah Slovenije 28. Ljubljana, 2012.

Dular 1991

Dular, J., Križ, B., Svoljšak, D., Tecco-Hvala, S. - *Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini.* Arheološki vestnik 42, 1991, 65-198.

Furholt 2006

Furholt, M. - *Culture History beyond Cultures: the case of the Baden Complex.* U: Furholt, M., Szmyt, M., & Zastawny. The Baden Complex and the Outside Word. Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA, Cracow (19),2006, 13-24.

Hartuche 2001

Hartuche, N. - *L'établissement de Râmnicelu dans la problématique de la fin de l'énéolithique et du début de la transition au Bas-Danube.* U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen

zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. *Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001*. Bucharest: Institute of Thracology., 262-276.

Horváth 2001

Horváth, L. A. - *Die relativchronologische Position des Protoboleráz-Horizontes aufgrund seiner südlichen Komponenten*. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. *Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001*. Bucharest: Institute of Thracology., 459-515.

Horváth –Simon 2003

Horváth, L.A., Simon, K.H. – *Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien*. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 8, 2003.

Horváth – Svingor – Molnár 2008

Horváth, T., Svingor, S. E., Molnar, M. - *New radiocarbon dates for the Baden culture*. *Radiocarbon*, 50 (3), 2008, 447 - 458.

Horváth 2010

Horváth, T. - *Transcendent phenomena in the Late Copper Age Boleráz/Baden settlement uncovered at Balatonőszöd-Temetői dűlő: human and animal “depositions”*. www.jungsteinSITE.de, 2010

Hršak 2008

Hršak, T. – Štrosmajerovac – Pustara. *Hrvatski arheološki godišnjak*. 4/2007

Hršak 2010

Hršak, T. – Grabrovac – Ciglana. *Hrvatski arheološki godišnjak*. 6/2009

Hršak 2011

Hršak, T. – Grabrovac – Ciglana. *Hrvatski arheološki godišnjak*. 7/2010

Hršak 2012

Hršak, T. – Grabrovac – Ciglana. *Hrvatski arheološki godišnjak*. 8/2011

Ilčeva 2001

Ilčeva, V. - *Le village préhistorique de Hotnica-Vodopada*. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology., 199-212.

Köninger - Kolb – Schlichtherle 2001

Köninger, J., Kolb, M., Schlichtherle, H. - *Elemente von Boleráz und Baden in den Feuchtbodensiedlungen des südwestdeutschen Alpenvorlandes und ihre mögliche Rolle im Transformationsprozess des lokalen Endneolithikums*. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology., 641-672.

Kurtek 1974

Kurtek, P. - *Varaždinska Podravina i Međimurje*, Geografija SR Hrvatske 2, Zagreb 1974, 88-124.

Lichardus – Krastev Iliev 2001

Lichardus, J., Krastev Iliev, I. - *Die Cernavodă III –Siedlung von Drama-Merdžumekja in Südostbulgarien und ihre Bedeutung für Südosteuropa*. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology., 166-198.

Maran 2004

Maran, J. - *Die Badener Kultur und ihre Räderfahrzeuge*. U: M. Fansa (ur.), *Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa. Katalog der Ausstellung im Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg* (2004) 265-282

Németi 2001

Németi, J. - *Cernavodă III – Boleráz finds in North West Romania*. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology., 299-329.

Němejcová-Pavúková 1981

Němejcová-Pavúková, V. - Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. *Slovenská Archeológia XXIX - 2*, 1981, 261-296.

Nica 2001

Nica, M. - *Zur Cernavodă III-Kultur in Oltenien. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology., 279-298.*

Nikolova 2001

Nikolova, L. - *Approach to the Genesis and Initial Development of the Early Bronze Cultures in the Lower Danube Basin and in the Southern Balkans. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology., 236-260.*

Pažinová – Chmelo 2012

Pažinová, N., Chmelo, L. - *Neue keramische Funde der Boleráz Gruppe aus Šturovo – Sobieski Strasse und die Verbreitung der Boleráz/frühen Badener Kultur im unteren Grantal, Suedwestslowakei. Acta archaeologica Carpathica Vol. XLVII, Kraków, 2012, 53-90.*

Pittioni 1954

Pittioni, R. - *Urgeschichte des Österreichischen Raumes. Wien, 1954.*

Registar 1997

Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske, Bjelovar 1997.

Roman 2001

Roman, P. - *Die Cernavodă III - Boleráz-Kulturercheinung im Gebiet der Unteren Donau. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology., 13-59.*

Séfériadès 2001

Séfériadès, M. - *Dikili Tash et Cernavodă III - Boleráz: contribution aux recherches archéologiques européennes récentes sur la période de transition et le début de l'Âge du Bronze (Europe centrale et orientale)*. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology., 109-164.

Stadler i dr. 2001

Stadler P, Draxler S, Friesinger H, Kutschera W, Priller W, Rom W, Steier P, Wild E. M. - *Absolute chronology for early civilisations in Austria and central Europe using 14C dating with accelerator mass spectrometry with special results for the absolute chronology of the Baden culture*. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology. 541 – 63.

Šavel 2009

Šavel, I., Sankovič, S., Jereb, M., Kavur, B., Repec, S., Trampuž Orel, N., Urankar R., Obelić, B., Djurič, B., Jezeršek, M., Hincak, Z., Hüls, M., Šlaus, M. - *Pod Kotom – jug pri Krogu*. Arheologija na avtocestah Slovenije 7. Ljubljana, 2009.

Šavel 2013

Šavel, I., Knific, T., Djurič, B., Hincak, Z., Kavur, B. - *Popava pri Lipovcih 2*. Arheologija na avtocestah Slovenije 41. Ljubljana, 2013.

Tasić 2001

Tasić, N. - *Die Cernavodă III - Boleráz -Kultur im westlichen Teil der jugoslawischen Donauniederung*. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001. Bucharest: Institute of Thracology. 342-357.

Težak-Gregl 1998

Težak-Gregl, T., – *Badenska kultura*. U: Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T., Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*. Naprijed, Zagreb, 1998.

Tušek – Kavur 2011

Tušek, I., Kavur, B. - *Ivankovci (Ivánkóc) pri Lendavi*. Arheologija na avtocestah Slovenije, Ljubljana, 2011.

Velušček 2004

Velušček, A. – *Hočevarica - Eneolitičko kolišče na Ljubljanskem barju (Hočevarica – an eneolithic pile dwelling in the Ljubljansko barje)*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 8 Ljubljana, 2004.

Vidović 1989

Vidović J. - *Nekropola tumula kraj sela Dvorišće kod Turčišća u Međimurju*, Izdanja HAD-a 14 (1989), 77-88.

Vrdoljak 1994

Vrdoljak, S. – Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne keramike iz naselja Kalnik – Igrišće (SZ Hrvatska), *Opvscula archaeologica* 18. Zagreb, 1994, 7-86.

Wild 2001

Wild, E. M., Stadler, P., Bondár, M., Draxler, S., Friesinger, H., Kutschera, W., Priller, A., Rom, W., Ruttkey, E., Steier, P. 2001 - New Chronological Frame for the Young Neolithic Baden Culture in Central Europe (4th millennium BC). *Radiocarbon*, Vol 43, Nr 2B, 2001, 1057–1064.

Zlatunić 2005

Zlatunić, R. - *Nastanak gline, tehnologija i mineralogija keramike*. *Histria archaeologica*, 36/2005, 61-114.

Zmeykova 2001

Zmeykova, I. 2001 - *The Cernavodă III Culture in North-Eastern Bulgaria*. U: Roman P. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. *Studia Danubiana ser. Cernavodă III - Boleráz Symposium 2001*. Bucharest: Institute of Thracology. 213-235.

5. Popis slika

Sl.1 Kronološka tablica predložena od S. Dimitrijevića, po: Fig. 2. Chronological table proposed by S. Dimitrijević (1980, Beilage 2) u: Čataj 2014: 400). str. 12

Sl.2 Lonac ukrašen plosnatim bradavicama i plitkim kanelurama. (po: 100 Grob 89, žara: inv. št. 7617, kv. 66, SE 247 u: Šavel 2009 : 72). str. 17

Sl.3 Karta rasprostiranja badenske kulture. (po Horváth – Svingor – Molnár 2008: 456). str. 20

Sl.4 Oblici boleskog posuđa po: Sl.6 – Keramički oblici predklasične faze badenske kulture Dimitrijević 1979 : 207). str. 28

Sl.5 (Po: T.8:6 u Balen-Drnić 2014: 76). str. 49

Sl.6 (Po: Slika 20. ulomak posude ukrašen cik-cak motivom izvedenim žlijebljenjem, U: Čataj 2009: 118). str. 49.

Sl.7 Badenska figurica.(Po: Badenski idol (foto: T. Hršak) U: Hršak 2010: 22). str. 50

Sl.8 Pogled na arheološko nalazište Gradišće II sa sjevera (foto: M. Krmpotić). str. 52

Sl.9 Položaj sonde na HOK 1:5000. str. 54

Sl.10 Položaj sonde na digitalnoj ortofoto karti s označenim katastarskim česticama. str. 54

Sl.11 Pogled na istočni profil kontrolne sonde u S-1 (foto: M. Krmpotić). str. 55

Sl.12 Zapuna ukopanog objekta SJ 04/05, S-2; pogled sa sjevera (foto: M. Krmpotić). str. 56

Sl.13 Izbor keramičkog materijala iz SJ 05, S-2 (foto: M. Krmpotić). str. 56

Sl.14 Dno objekta SJ 08/09 na nivou SJ 03 (foto: M. Krmpotić). str. 57

- Sl.15. Zapuna objekta SJ 11 (lijevo); dio keramičkog lonca iz objekta (desno) (foto: M.Zaccaria, M. Krmpotić). str. 58
- Sl.16 Ulomak posude karakteristika Boleráz - Cernavodă III, SJ 01, S-4 (foto: M. Krmpotić). str. 58
- Sl. 17 Pogled na sondu S-4 sa sjevera po dovršetku iskopa (foto: M. Krmpotić). str. 59
- Sl.18 Ulomci eneolitičkih keramičkih posuda iz sloja SJ 18, S-6 (foto: M. Krmpotić). str. 59
- Sl.19 (po: Fig. X.7(4) u: Ilčeva 2001: 211). str. 65
- Sl.20 (po: pl.XIX/2 u: Némethi 2001: 326). str. 65
- Sl.21 (po: Fig.9/18 u: Harțuche 2001: 275). str. 66
- Sl.22 (po: Abb 1/8 u: Horvath 2001: 510). str. 66
- Sl.23 (po: Taf.3/2 u: Lichardus – Krastev Iliev 2001: 186). str. 66
- Sl.24 po: Figure 2/4 u: Nikolova 2001: 260). str.66
- Sl.25 (po: T.9/4 u: Roman 2001: 51). str. 67
- Sl.26 (po: Abb.6/6 u: de Capitani – Leuzinger 2001: 730). str. 67
- Sl.27 (po: Abb.5/2, 7-8 u: Königer – Kolb - Schlichtherle 2001: 667). str. 67
- Sl.28 (u: Dimitrijević 1979 : T.XXIII/1). str. 67
- Sl.29 po: T. VI/2-3 u: Zmeykova 2001: 229) str. 68
- Sl.30 po: 10/ 3-6 u: Nica 2001: 294). str. 68
- Sl.31 (po: Pl.III/3-4 u: Némethi 2001: 310). str. 68
- Sl.32 (po: Slika 19. u: Čataj 2009: 117). str. 68
- Sl.33 (po: Fig.35/ 1-2 u: Séfériadès 2001: 154). str. 69
- Sl.34 po: T6/4 u: Roman 2001: 48). str. 69
- Sl.35 (po: Abb.1/11 u: Tasić 2001: 353). str. 69
- Sl.36 po: Picture.43./g u: Horváth 2010: 34). str. 69

6. Katalog nalaza

Kratice :

O: Oblik

F: Faktura

B: Boja

U: Ukras

P: Površina

D: Debljina stijenki

Foto: Suzana Čule

T.1

T.1.1

O: veliki ulomak do oko 50 posto sačuvanog vrča koji se sužava pri rubu, okomiti rub

F: pročišćena glina, ali s primjesama zrnaca drobljene keramike

B: siva izvana i u presjeku, iznutra mjestimice žućkasto-oker

U: neukrašena

P: uglačana, ali hrapava

D: 5 mm

T.1.2

O: veliki ulomak ruba (izvijen na van) i trbuha velike zdjele S-profilacije s ukrasom

F: nepročišćena glina s primjesama drobljene keramike

B: tamnosiva

U: vodoravan niz na trбуhu posude izveden kratkim urezima

P: uglačana, ali hrapava

D: 5 mm

Slična T2. 1 – moguće da su dio iste posude (tj. zdjele S-profilacije)

T.2

T.2.1

O: veliki ulomak ruba (izvijen na van) i trбуha velike zdjele S-profilacije s ukrasom

F: nepročišćena glina s primjesama drobljene keramike

B: tamnosiva

U: vodoravan niz na trбуhu posude izveden kratkim urezima

P: uglačana, ali hrapava

D: 5 mm

Slična T1. 2 – moguće da su dio iste posude (tj. zdjele S-profilacije)

T.2.2

O: ulomak ruba manje zdjele S- profilacije

F: nepročišćena glina s primjesama organske tvari

B: oker (moguće sekundarno gorenje)

P: izraziti gruba i neuglačana izvana, iznutra nešto finija

D: 8 mm

T.3 S-2 SJ 05

T.3.1

O: ulomak ruba zdjelice, izražen bikonitet

F: pročišćena glina s česticama silikata

B: izvana oker-siva, iznutra siva

U: plastična traka raščlanjena otiscima prstiju ili instrumenta kružnog presjeka

P: izvana ugláčana, iznutra gruba

D: 6-10 mm

-sličan T.15.5 ; T.12.2

T.3.2

O: ulomak ruba lonca s tunelastom ručkom

F: finpročišćena glina s česticama silikata i zrnaca pijeska

B: tamnosiva

U: neukrašen

D: 5 mm

T.3.3

O: ulomak posude

F: nepročišćena glina s primjesom zrnaca pijeska

B: oker

U: plastična traka s otiskom prsta

P: izvana neuglačana, iznutra uglačana

D: 10 mm

T.3.4

O: ulomak dna posude (lonca), sličan T.4.5

F: nepročišćena glina s primjesom zrnaca pijeska

B: oker izvana, siva iznutra, u presjeku crna

U: neukrašen

P: izrazito gruba i neuglačana izvana i iznutra

D : 8 mm

T.4

T.4.1

O: donji dio lonca (sačuvano cijelo dno i fragmentarno oko 50 posto trbuha, s bubuljičastom aplikacijom)

F: nepročišćena glina s tragovima drobljene keramike i pijeska

B: siva

U: neukrašen

P: gruba

D: 7 mm

T.4.2

O: ulomak ruba lonca ili zdjele izvijen na van

F: nepročišćena glina s tragovima drobljene keramike i pijeska

B: siva, s tragovima crvene što može biti znak sekundarnog gorenja

U: neukrašen

P: uglačana

D: 6mm

T.4.3

O: ulomak ruba lonca ili zdjele izvijen na van

F: nepročišćena glina s tragovima drobljene keramike i pijeska

B: crvenkasta, a u presjeku sivkasta

U: dio aplicirane vodoravne plastične trake paralelne s rubom, raščlanjene otiscima instrumenta kružnog presjeka ili štipkanjem prstiju

P: uglačana

D: 5mm

T.4.4 (SJ.11)

O: ulomak donjeg dijela vrča ili zdjele bez sačuvanog dna

F: nepročišćena glina s tragovima drobljene keramike i pijeska

B: siva

U: neukrašen

P: izvana uglačana, iznutra gruba

D: 5mm

T.4.5

O: ulomak dna lonca

F: nepročišćena glina s tragovima drobljene keramike i pijeska

B: siva iznutra i u presjeku, izvana crvena, vjerojatno trag sekundarnog gorenja

U: neukrašen

P: izrazito gruba

D: 9 mm

T. 5 S-3 SJ09

T.5.1

O: ulomak ruba posude, lonca, izvijen na van

F: polupročišćena glina s primjesama pijeska i sitnomljevenog kremenca

B: izvana i iznutra svijetlosiv, a u presjeku siva

U: neukrašen

P: neuglačana, gruba

D: 5 mm

T.5.2

O: ulomak tijela posude s dvije ispupčene bradavice (pseudoručke)

F: pročišćena glina s primjesama drobljene keramike i tragova silikata

B: izvana narančasta, iznutra siva, u presjeku narančasto ka sivom

U: dvije ispupčene bradavice

P: izvana gruba, iznutra uglačana

D: 7 mm

T.5.3

O: ulomak tijela posude (lonca) / zdjele S-profilacije

F: fino pročišćena glina

B: tamnosiva izvana i u presjeku, iznutra sivkastocrvenkasta

U: neukrašena

P: fino uglačana izvana, iznutra izrazito gruba

D: 5 mm

T.5.4

O: ulomak dna posude

F: pročišćena glina s primjesama drobljene keramike

B: izvana oker, iznutra i u presjeku siv

U: neukrašen

P: izvana gruba, iznutra nešto uglačanija

D: 5 mm

-najvjerojatnije dio iste posude kao i ulomak 2.

T.6 S6 SJ12

T.6.6

O: ulomak ruba zdjele izvučen na van

F: izrazito nepročišćena glina s primjesom zrnaca pijeska

B: crvena, iznutra prelazi u sivu, u presjeku tamnosiva

U: neukrašen

P: neuglačana izvana, iznutra glatka

D: 8 mm

T.7 S-6 SJ 12

T.7.5

O: ulomak posude

F: nepročišćena glina s primjesom zrnaca pijeska

B: izvana i iznutra oker, u presjeku tamnosiva

U: plastična traka s ubodima izvedenim instrumentom

P: ne baš uglačana

D: 6 mm

T.9

T.9.2

O : ulomak trbuha lonca

F: nepročišćena glina s izrazitim primjesama zrnaca pijeska i česticama silikata

B: izvana i iznutra crvena, a u presjeku crna

U: plitka plastična horizontalna traka

P: gruba

D: 12 mm

T.9.3

O : ulomak trbuha lonca

F: nepročišćena glina s izrazitim primjesama zrnaca pijeska i česticama silikata

B: izvana i iznutra crvena, a u presjeku crna

U: plastična ispupčena traka

P: gruba

D: 12 mm

- zajedno s T.9/2 dio je iste posude

T.11 S-2 SJ 01

T.11.4

O: ulomak ruba posude izvijen na van

F: pročišćena glina s česticama silikata

B: izvana oker, iznutra i u presjeku crna

U: neukrašena

P: uglačana

D: 5 mm

T.11.7

O: ulomak ruba posude uvučen prema unutra

F: finopročišćena glina s tragovima pijeska i česticama silikata

B: oker, a u presjeku siva

U: neukrašena

P: fino uglačana

D: 7 mm

T.11.8

O: ulomak ruba zdjele uvučen prema unutra

F: fino pročišćena glina; silikati

B: smeđa, u presjeku crna

U: neukrašen

P: grubo uglačana

D: 5 mm

T.12 S-3 SJ 01

T.12.1

O: ulomak ruba posude izvijen na van

F: fino pročišćena glina sa sitnim česticama silikata

B: siva

U: neukrašen

P: ne pretjerano uglačana izvana, nešto finija iznutra

D: 7 mm

T.12.2

O: ulomak zdjelice, bikonične posude

F: fino pročišćena glina s česticama silikata

B: tamnosiva

U: plastična traka na bikonitetu raščlanjena otiskivanjem ili štipkanjem prstiju

P: uglačana

D: 6-10 mm

(slična T.15.5)

T.13 S-4 SJ 01

T.13.1

O : ulomak posude

F: nepročišćena glina s primjesama zrnaca pijeska

B: izvana sivkasto crvenkasta, iznutra crvena, u presjeku tamnosiva

U : tri reda vodoravnih plastičnih traka presječenih urezima i okomitom plastičnom trakom

P: neuglačana, izvana ukrašena

D: 7 mm

T.13.5

O: ulomak ruba posude izvijenog na van

F: fino pročišćena glina sa sitnim česticama silikata

B: tamnosiva

U: rub ukrašen blagovalovitim otiscima

P: uglačana izvana i iznutra

D: 6 mm

T.14

T.14.4

O: ulomak ruba posude

F: fino pročišćena glina s vidljivim tragovima sitnih silikatnih zrnaca

B: crvenkasta

U: neukrašen

P: uglačana izvana i iznutra

D: 5-10mm

T.14.5

O: ulomak ruba posude izvijen na van

F: pročišćena dobro pečena glina bez primjesa

B: crvena

U: neukrašen

P: izvana gruba, iznutra uglačana

D: 7 mm

T.15 S-4 SJ 01

T.15.2

O: ulomak sita

F: finpročišćena glina, tragovi svjetlucavog silikata

B: tamnosiva

U: rupice

P: uglačana

D: 6mm

T.15.5

O: ulomak zdjelice, bilonične posude

F: finopročišćena glina s tragovima sitnog svjetlucavog silikata

B: crvena, u presjeku sivkasta

U: vodoravna plastična traka raščlanjena otiscima prsta ili instrumenta kružnog presjeka ili dobiven štipkanjem prstiju

P: izvana uglačana, iznutra gruba

D: 5 mm

T.16 S-4, SJ-1

T.16.1

O: ulomak trbuha lonca s vodoravnim punim drškom u obliku slova "D"

F: nepročišćena glina s primjesima drobljene keramike i sitnih svjetlucavih silikata

B: iznutra i u presjeku siva, izvana siva i crvena (vjerojatno zbog sekundarnog gorenja)

U: neukrašen

P: gruba

D: 10 mm

T.16.3

O: ulomak trbuha lonca s ukrasom

F: pročišćena glina s primjesima drobljene keramike i sitnih svjetlucavih silikata

B: tamnosivo-smeđa i izvana i iznutra i u presjeku

U: motiv sačinjen od jednog vodoravnog i dvaju polukružnih (girlandoidnih) nizova izveden otiskom ili štipkanjem prstima ili nekim instrumentom

P: gruba

D: 10 mm

T.17, S-1, SJ01

T.17.1

O: ulomak ruba posude (lonca) izvijenog na van

F: pjeskovita glina s primjesima sitnih svjetlucavih silikata

B: izvana i iznutra crvena, u presjeku tamnosiva

U: štipkanje prstima s vanjske strane

P: gruba

D: 10 mm

T.17.2

O: ukomak tijela vrča

F: pjeskovita glina s primjesama silikata

B: izvana smečkasta, iznutra siva, u presjeku crna

U: neukrašen

P: uglačana

D: 10 mm

T.17.3

O: ulomak gornjeg dijela zdjele s ručkom

F: pročišćena glina

B: iznutra crvena, izvana sivo-crvenkasta, u presjeku siva

U: neukrašen

P: djelomično uglačana

D: 5-10 mm

T.17.4.

O: ulomak tijela posude (lonca) s ispupčenom ručkom

F: pjeskovita glina s primjesama drobljene keramike i sitnih zrnaca pijeska

B: izvana i iznutra oker crvenkasta, u presjeku siva

U: plastične trake

P: polugruba

D: 13 mm

T.17.5

O: ulomak tijela posude s ručkom

F: pročišćena glina s komadićima kremenja i pijeska

B: izvana crvena, iznutra i u presjeku tamnosiva

U: otisak ili štipkanje prstiju

P: gruba

D: 10 mm

T.18 S3 SJ-11 (osim ulomka 6)

T.18.1

O: ulomak dna posude (zdjela?)

F: izrazito nepročišćena glina s primjesom zrnaca pijeska

B: siva

U: neukrašena

P: hrapava

D: 9mm

T.18.2

O: ulomak dna lonca, dno zaravnjeno

F: pročišćena glina s primjesama drobljene keramike

B: izvana tamnosiva, iznutra smeđa

U: neukrašena

P: hrapava ali uglačana

D: dno 10 mm (debelo, s obzirom da je stijenka 6 mm)

T.18.3

O: ulomak dna lonca

F: nepročišćena glina s primjesama zrnaca pijeska

B: izvana crvenkasta oker, u presjeku i iznutra siva

P: hrapava i neujednačena

D: 9mm

T.18.4

O: ulomak dna lonca, dno zaravnjeno

F: nepročišćena glina s primjesama pijeska i organskog materijala

B: izvana oker crvena, iznutra i u presjeku potpuno crna

U: neukrašena

P: neuglačana i hrapava

D: stijenka 6-8 mm, dno pri sredini 6 mm

T.18.5

O: ulomak dna lonca, dno zaravnjeno

F: nepročišćena glina s primjesama pijeska i organskog materijala

B:smeđa

U: neukrašena

P: neuglačana i hrapava

D: stijenka 9-11mm, dno pri sredini 2-3 mm

T.18.6

S-3 SJ 9

O: ulomak dna lonca

F: nepročišćena glina s primjesom zrnaca pijeska i zdrobljene keramike

B: izvana i iznutra oker, u presjeku siv

U: neukrašena

P: neuglačan i hrapav

D: 7 mm (i stijenka i dno)

T19 S3-SJ11

T.19.1

O: ulomak ruba posude (zdjele)

F: nepročišćena glina s primjesom pijeska i drobljene keramike

B: izvana oker, iznutra i u presjeku crna

U : neukrašena

P: gruba, hrapava i neuglačana

D: 10 mm

T.19.2

O: ulomak ruba (plitke?) zdjele izvučen na van

F: dobro pročišćena glina s primjesom organskog materijala

B: crvena

U: neukrašena

P: izvana uglačana, iznutra hrapava

D: 7-9 mm

T.19.3

O: ulomak ruba posude (lonca) izvijenog na unutra

F: nepročišćena glina s primjesama pijeska

B: izvana oker-svijetlosmeđa svijetlosmeđa, polovinom presjeka i iznutra prelazi u sivu

P: gruba i neuglačana

D: 5 mm

T.19.4

O: ulomak ruba posude (lonca) izvijenog na van

F: nepročišćena glina s primjesama pijeska

B: izvana oker-svijetlosmeđa, polovinom presjeka i iznutra prelazi u sivu

P : gruba i neuglačana

D: 5 mm

T.19.5

O: ulomak tijela lonca

F: pročišćena glina ojačana komadićima zdrobljene keramike i organskog materijala, silikati

B: izvana i u presjeku crvenkasto smečkasta, iznutra crvena

U: neukrašena

P: uglačana ali hrapava zbog čestica silikata

D: 6 mm

T.19.6

O: ulomak tijela lonca po debljini vjerojatno vrlo velikih dimenzija

F: nepročišćena glina s primjesom zrnaca pijeska i organskog materijala

B: izvana i iznutra crvenkastosmeđa, u presjeku siva

U: izvučena vodoravna traka koja je vjerojatno opasavala cijeli lonac

P: neuglačana i hrapava

D: 20 mm (najdeblji ulomak!)

T. 20

T.20.1

S3-SJ11

O: ulomak lonca suženog vrata

F: polupročišćena glina s tragovima pijeska, dobro pečena

B: smeđa

U: motiv vodoravnog niza izveden kratkim kosim urezima ili ubodima nekog instrumenta ili štipkanjem prstiju

D: 8 mm

T.20.2

S-4 SJ 01

O: ulomak tijela posude s ručkom

F: nepročišćena glina, šupljikava – s primjesom organskog materijala i zrnaca pijeska te čestica silikata

B: crvena

U: neukrašen

P: neuglačana

D: 5-9 mm

T.20.3

S-3 SJ 01

O: ulomak tijela posude s ručkom

F: nepročišćena glina s primjesom drobljene keramike i organskog materijala, čestice silikata

B: blijedosivkasto-oker izvana i iznutra, u presjeku smeđa

U: neukrašena

P: uglačana, ali gruba

D : 5 mm

T.20.4

S-6 SJ16

O: ulomak grubog lonca

F: nepročišćena glina s primjesom pijeska

B: izvana crvena, iznutra i u presjeku crna

U: horizontalna izvučena traka

P: uglačana, ali hrapava

D: 12 mm

T.20.5

S-6 SJ12

O: ulomak grubog lonca

F: nepročišćena glina s primjesama zrnaca pijeska

B: izvana crvena, iznutra crna

U: vodoravna izvučena traka

P: ugláčana, ali hrapava zbog čestica silikata

D: 10 – 12 mm

T.20.6

S-2 SJ 01

O : ulomak lonca tj. drška

F: nepročišćena glina s primjesom zrnaca pijeska

B: izvana crvena , u presjeku crna

U: neukrašena

P: gruba i neuglačana

D: 55x20x25 mm

T.20.7

S-2 SJ 01

O: ulomak dna zdjele

F: nepročišćena glina s primjesama pijeska i organskog materijala

B: oker izvana, siva iznutra

U: neukrašena

P: izvana uglačana, iznutra neuglačana

D: varira: stijenka 5 mm, dno 2 mm

T.20.8

S-2 SJ 01

O: ulomak ruba posude (zdjele) blago izvijen na van

F: nepročišćena glina s primjesom pijeska, drobljene keramike i organskog materijala

B: smeđa, u presjeku crna

U: neukrašena

P: neravnomjerno uglačana i zbog čestica silikata hrapava

D: 6 – 10 mm

T.20.9

S-2 SJ 01

O : ulomak ruba zdjele uvučen na unutra

F: pročišćena glina

B: smeđa, a u presjeku crna

U : neukrašena

P: uglačana, ali hrapava

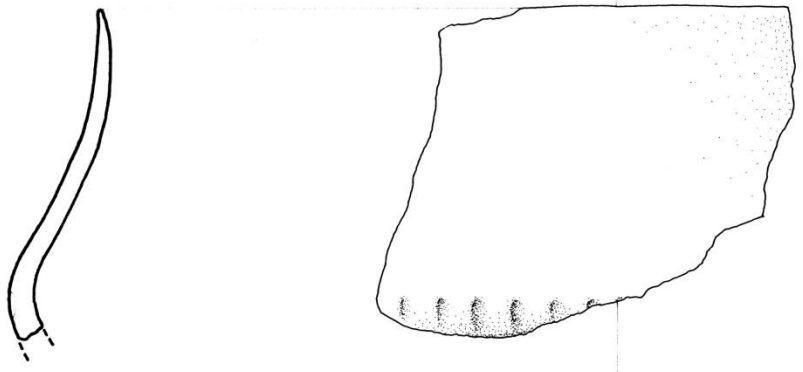
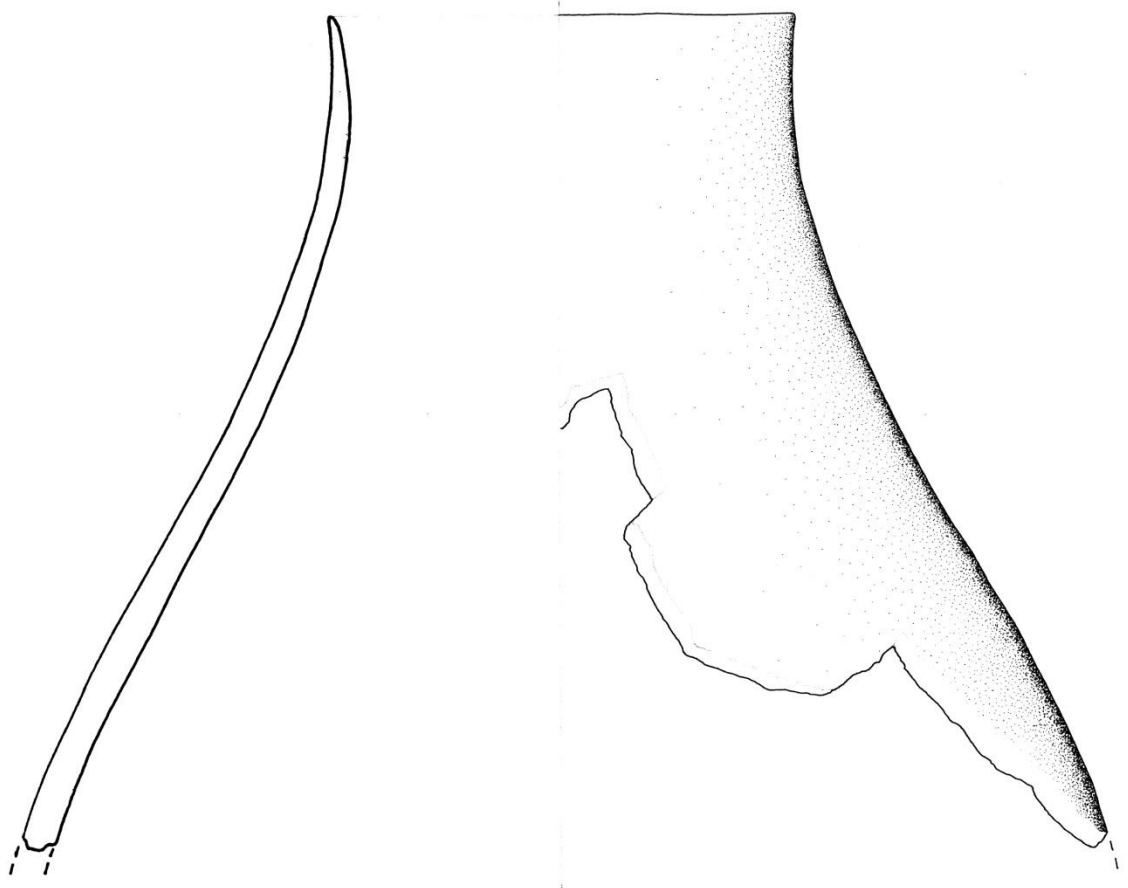
D: 5 – 7 mm

7. Table crteža

Table izradili : Lea Čataj i Marijana Krmpotić (T.1-17); Suzana Čule (T.18-20)

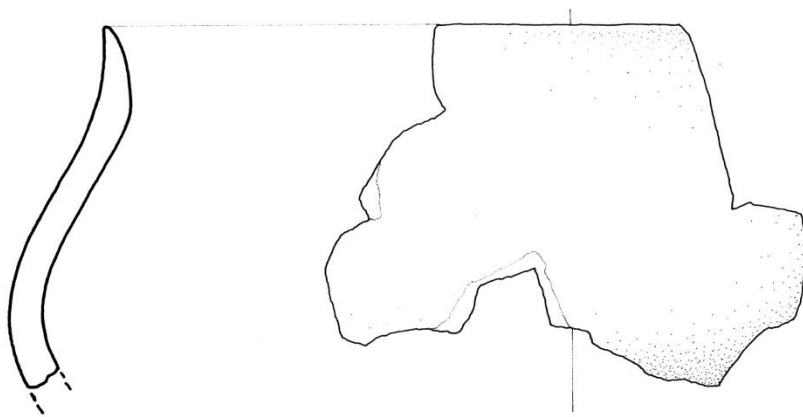
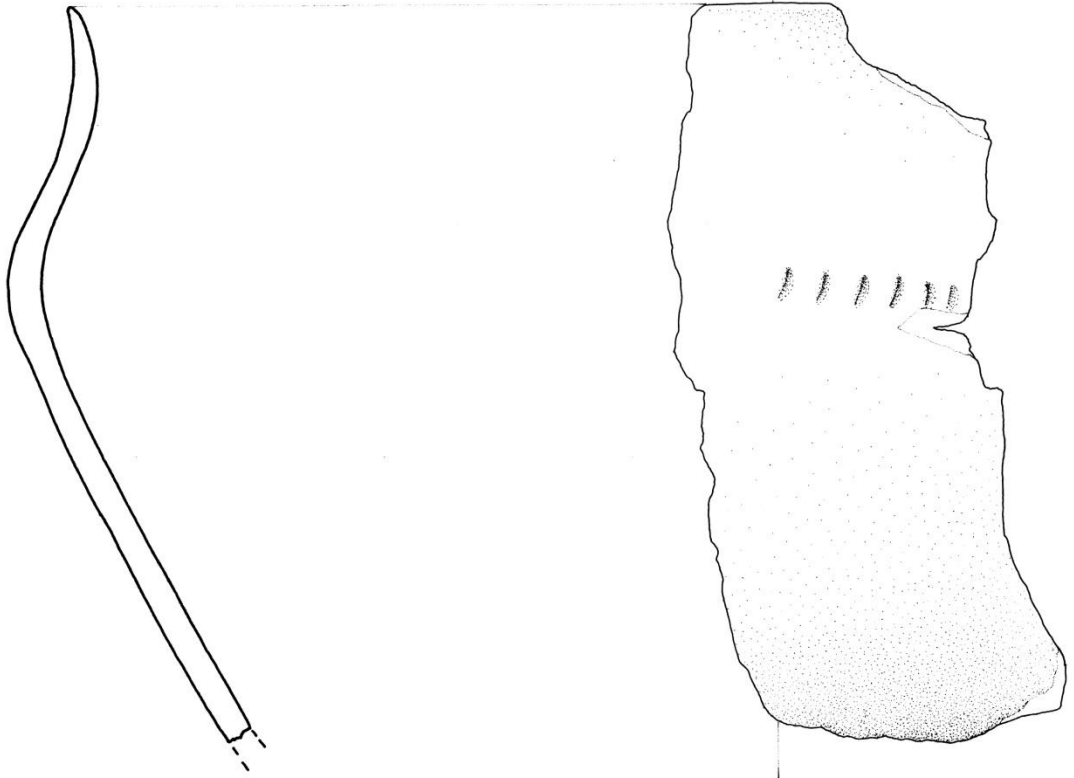
452

T.1

|

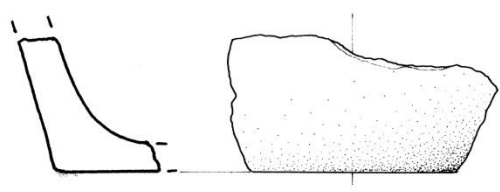
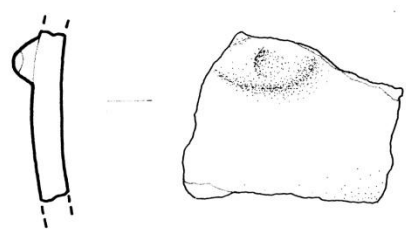
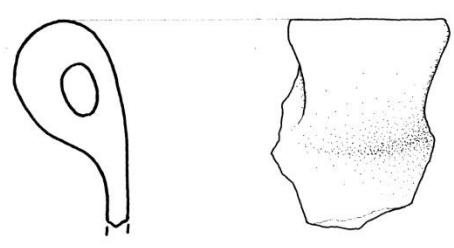
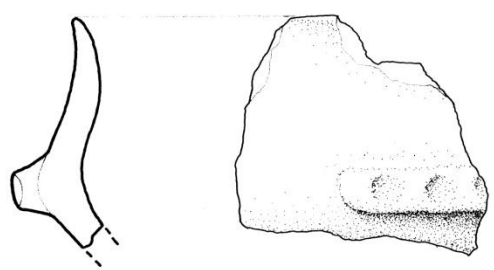
TK-GRB 15
S-2 11
75/2

T.2

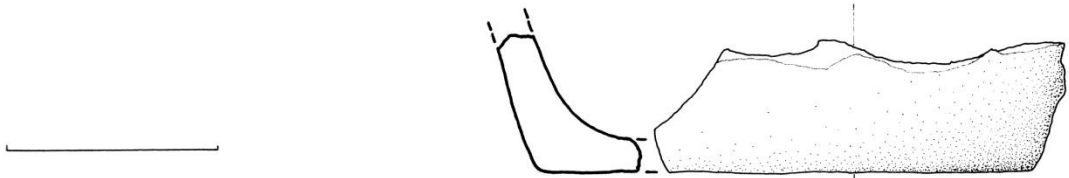
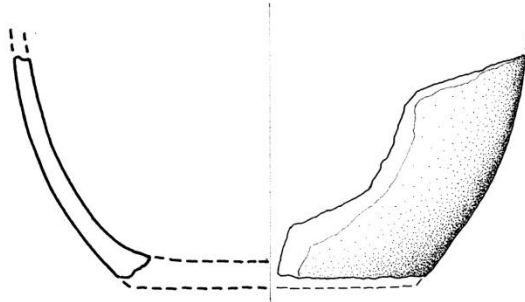
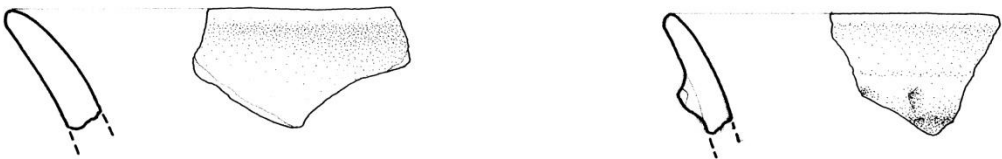
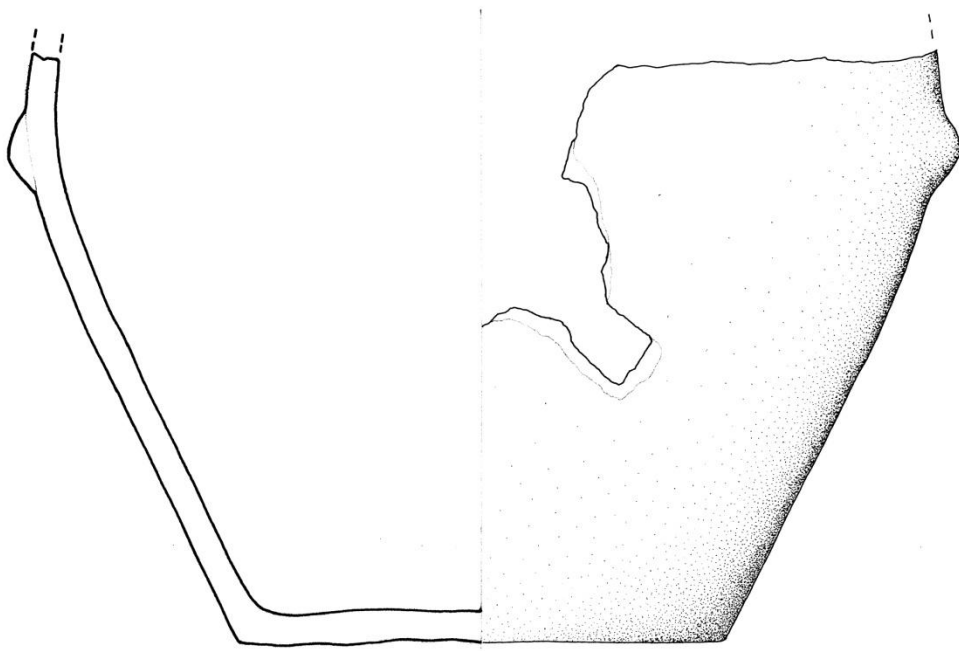
TUR-GR II 13
S-n 85
75%

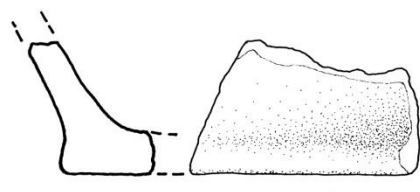
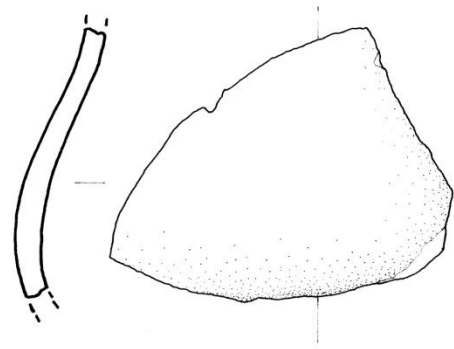
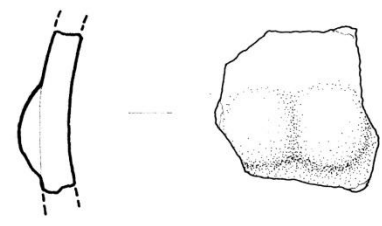
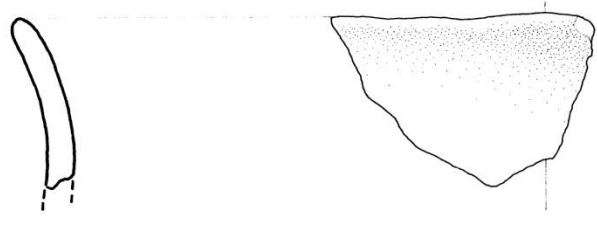
T.3

100 - 600 13
S-3 20 11
202

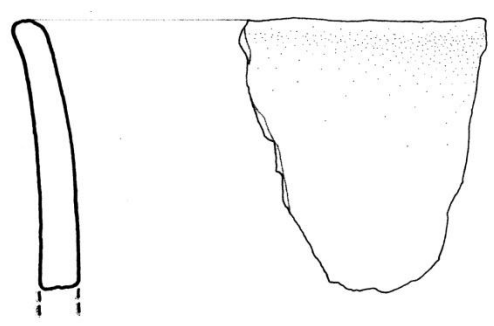
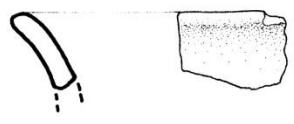
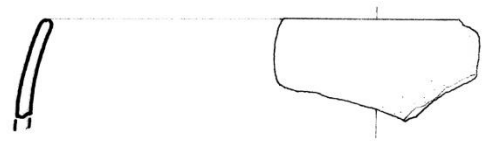
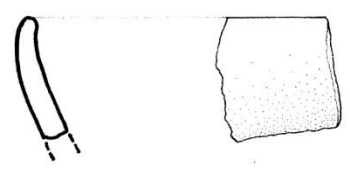
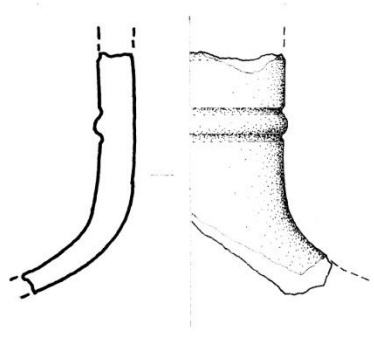
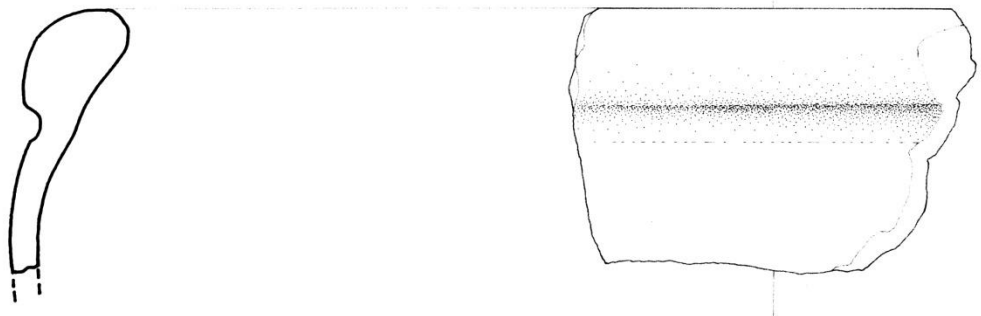
T.4

744-52 112
L-1 01 03
3 1/2

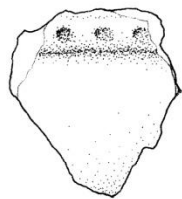
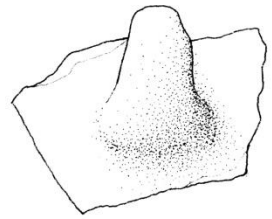
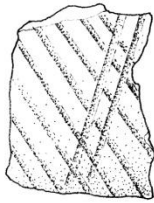
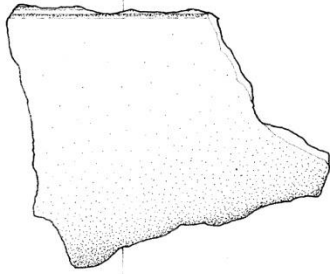
T.5

13
S-6

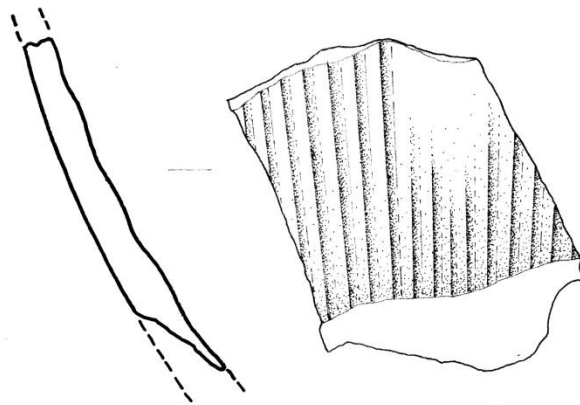
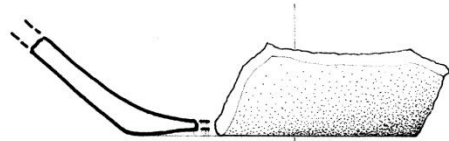
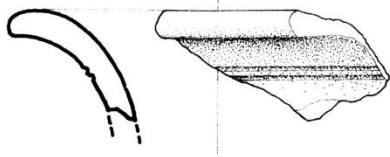
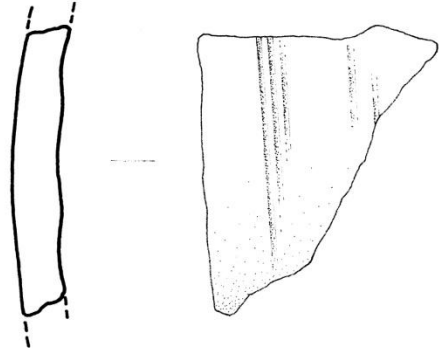
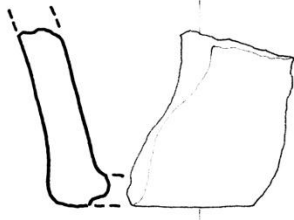
T.6

198-628 1/2
206 号 包
132

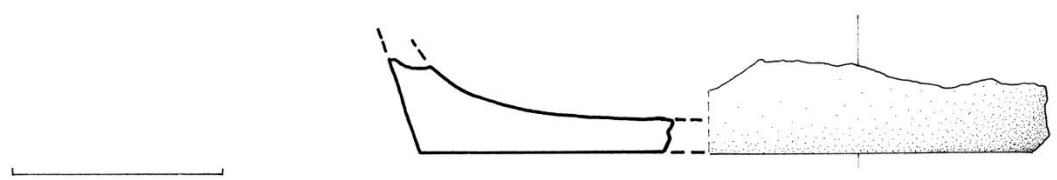
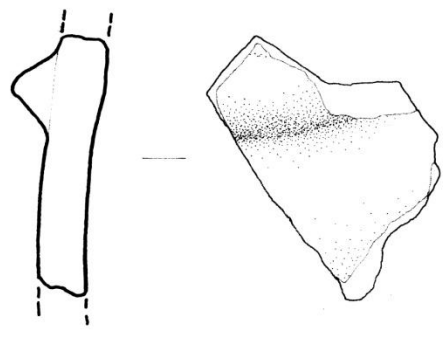
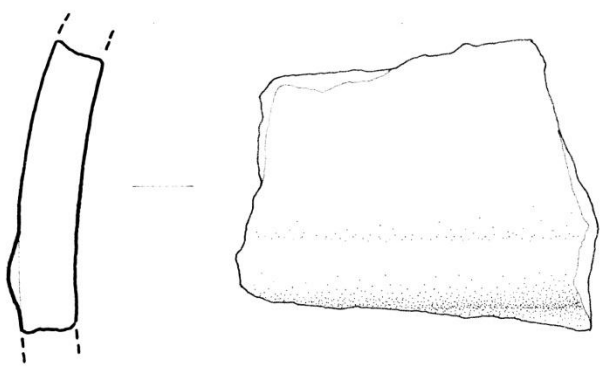
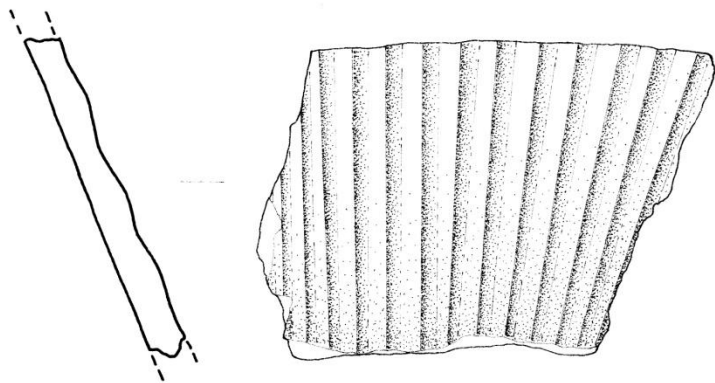
T.7

PR-GK 10
S-6
118
1/19

T.8

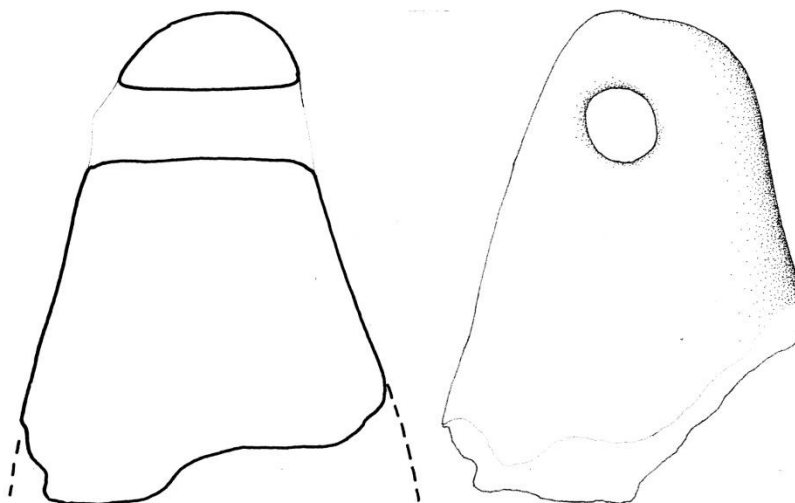

T.9

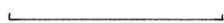
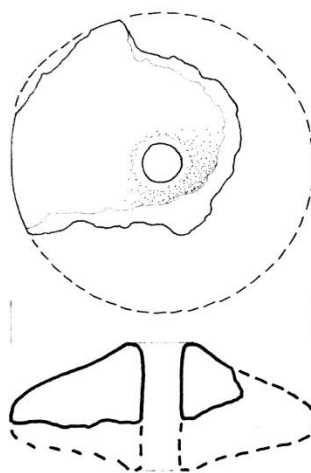
106-500112
S-1 1/2
75%

PN 1

S-2 1/2

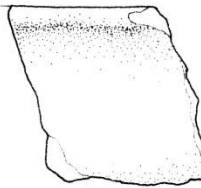
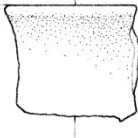
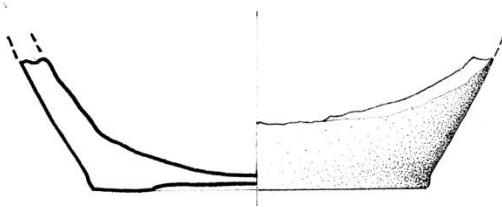
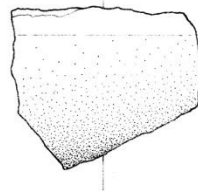
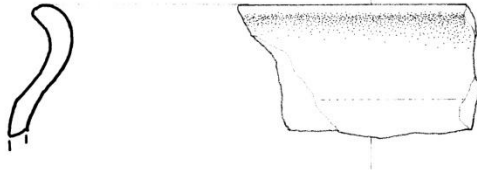
PN 2

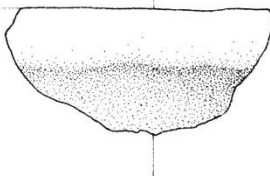
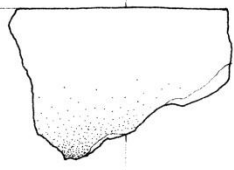
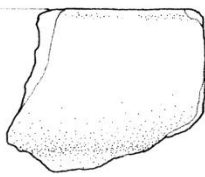

T.10

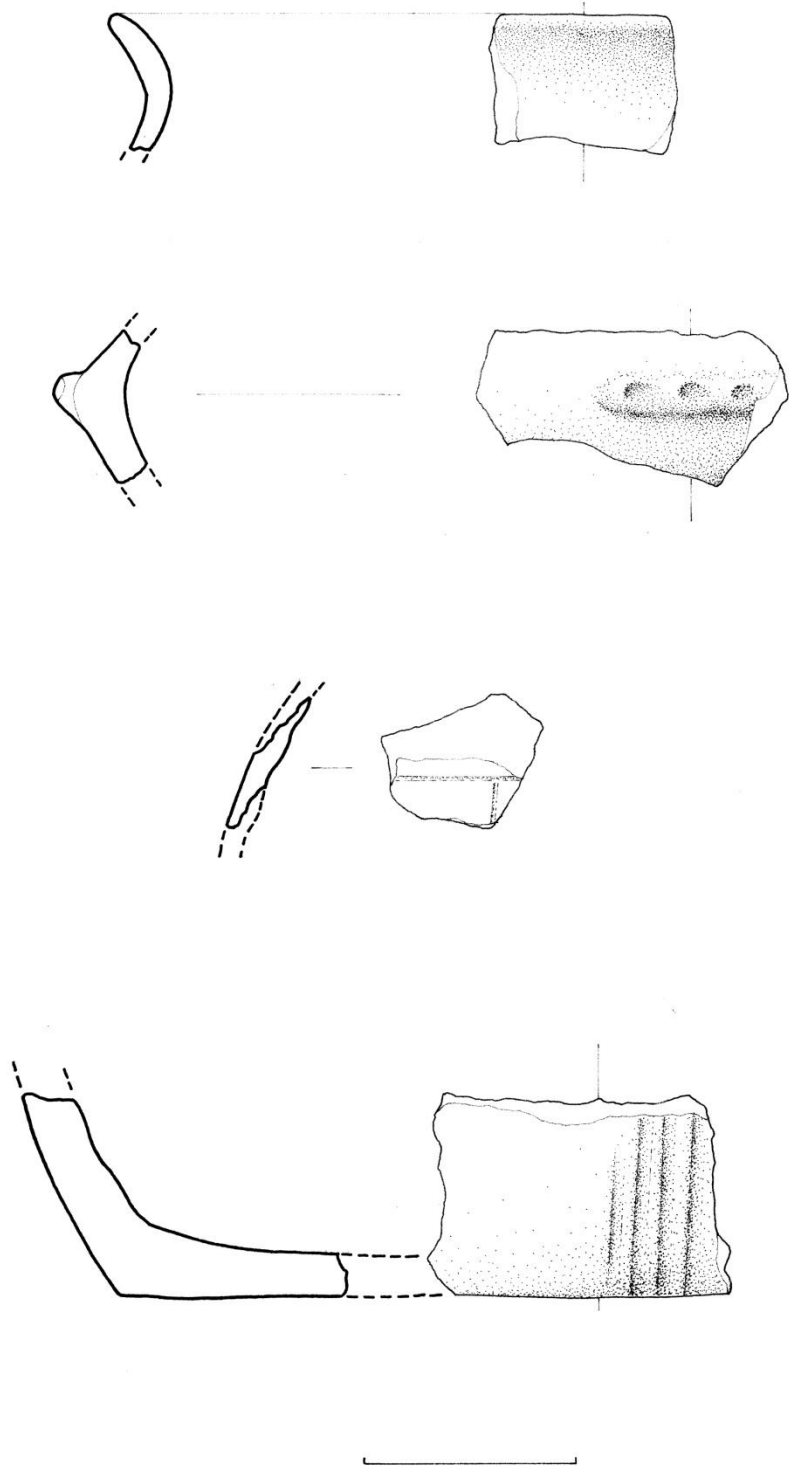
1-8-3
252

2-2 91

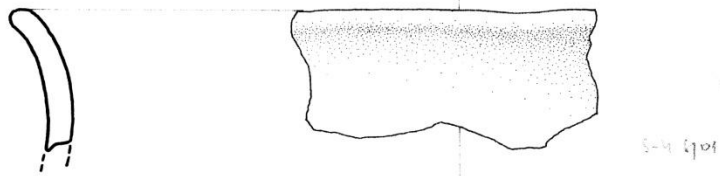
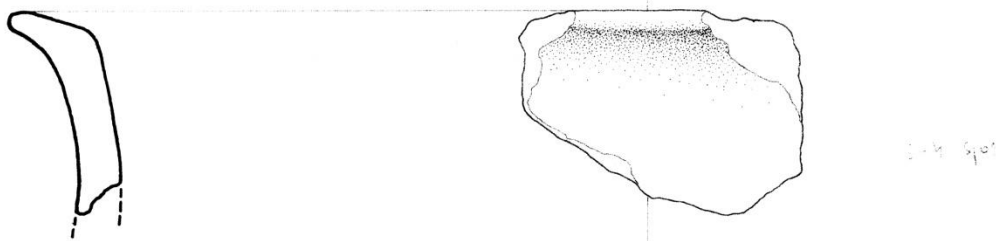
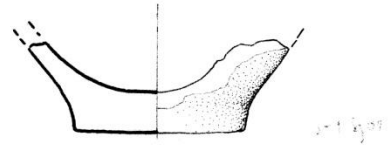
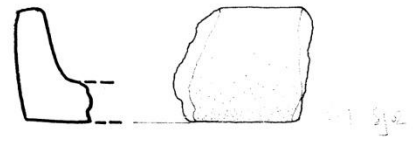
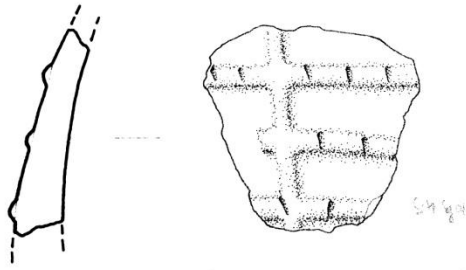
T.11

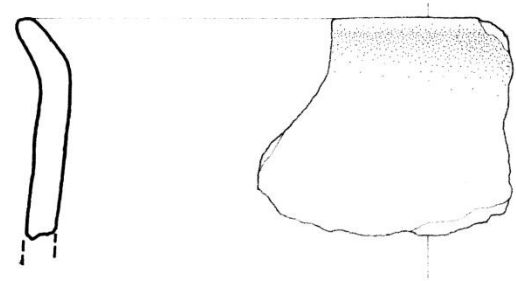
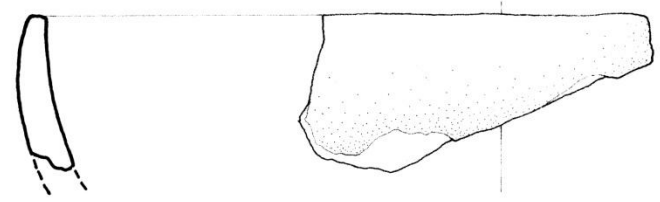
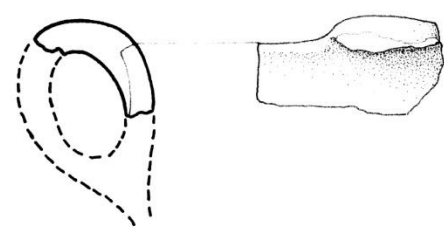
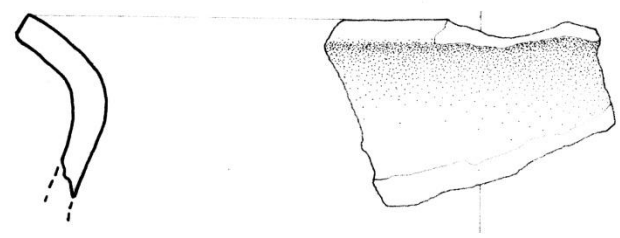
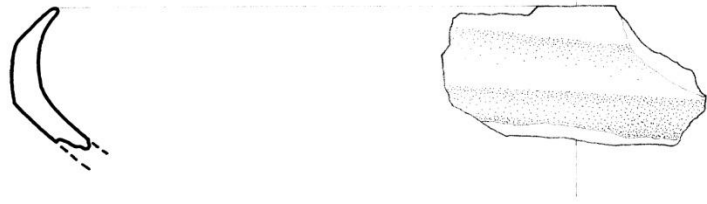

T.12

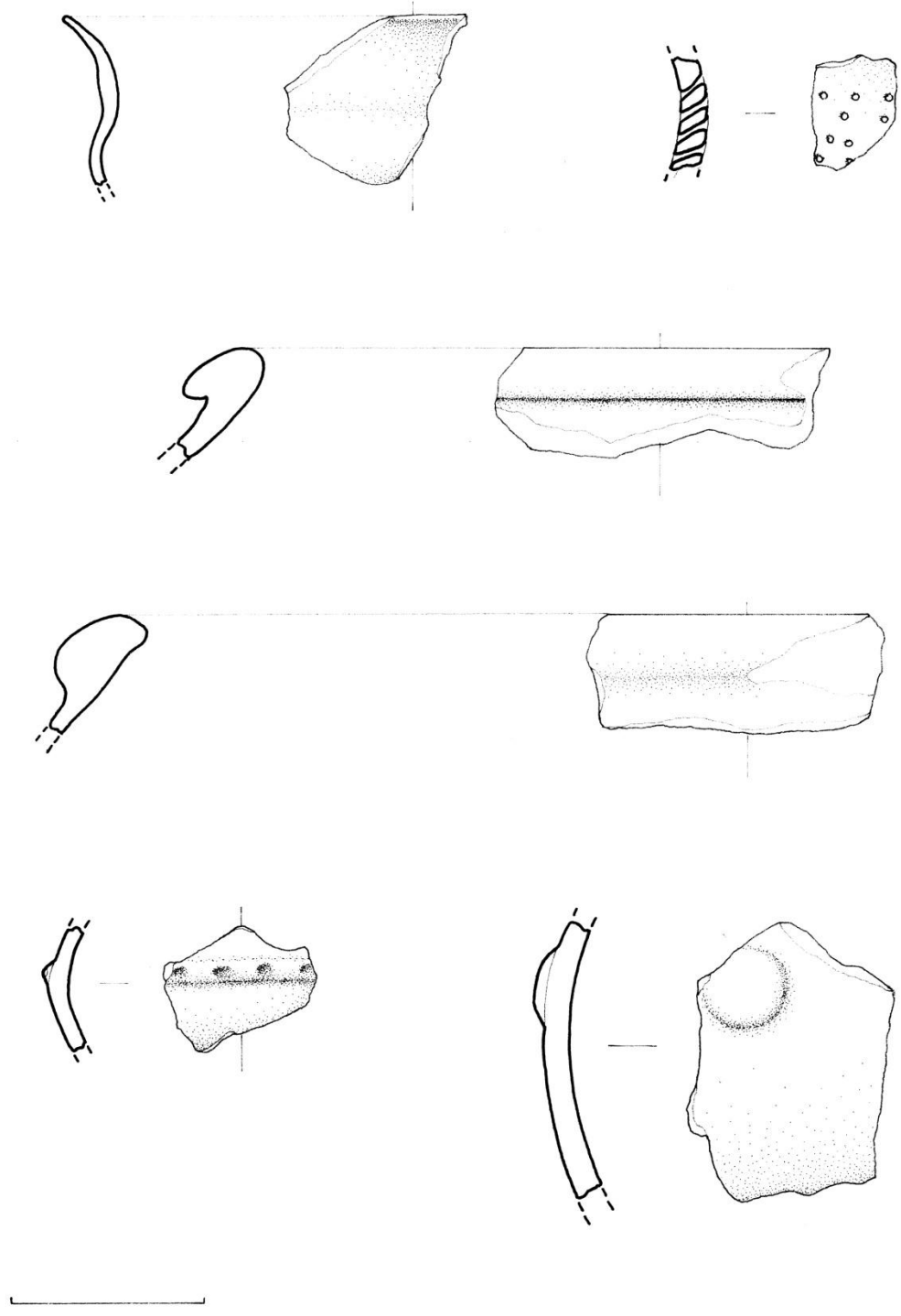
19-62 1/2
252

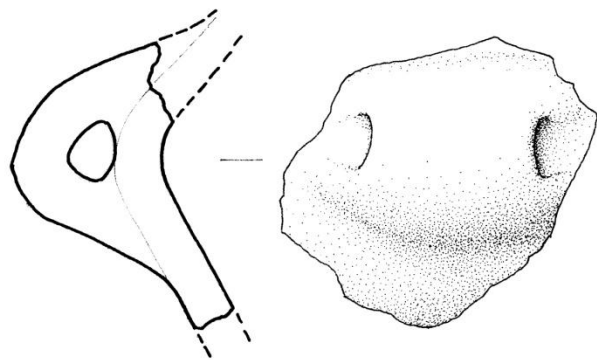
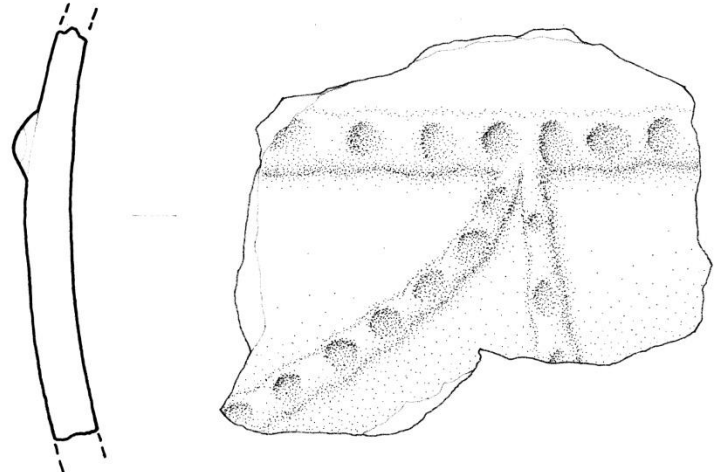
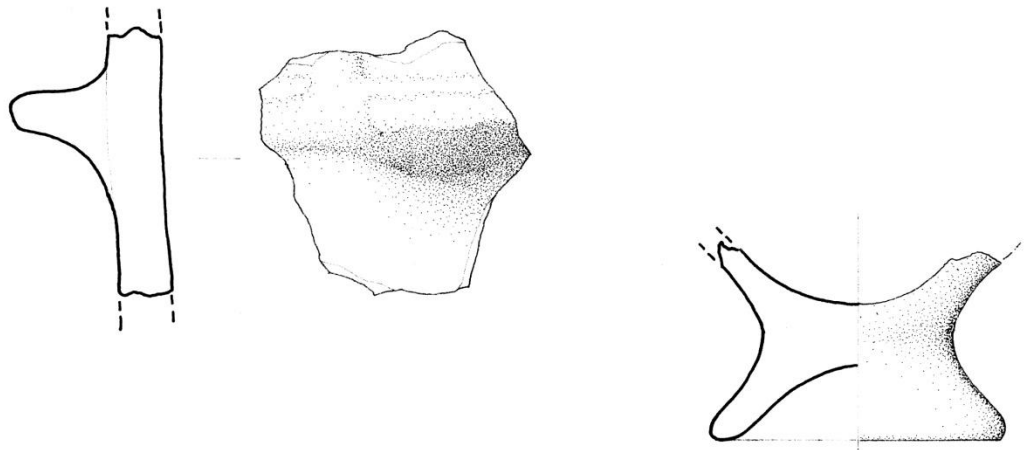
T.13

T.14

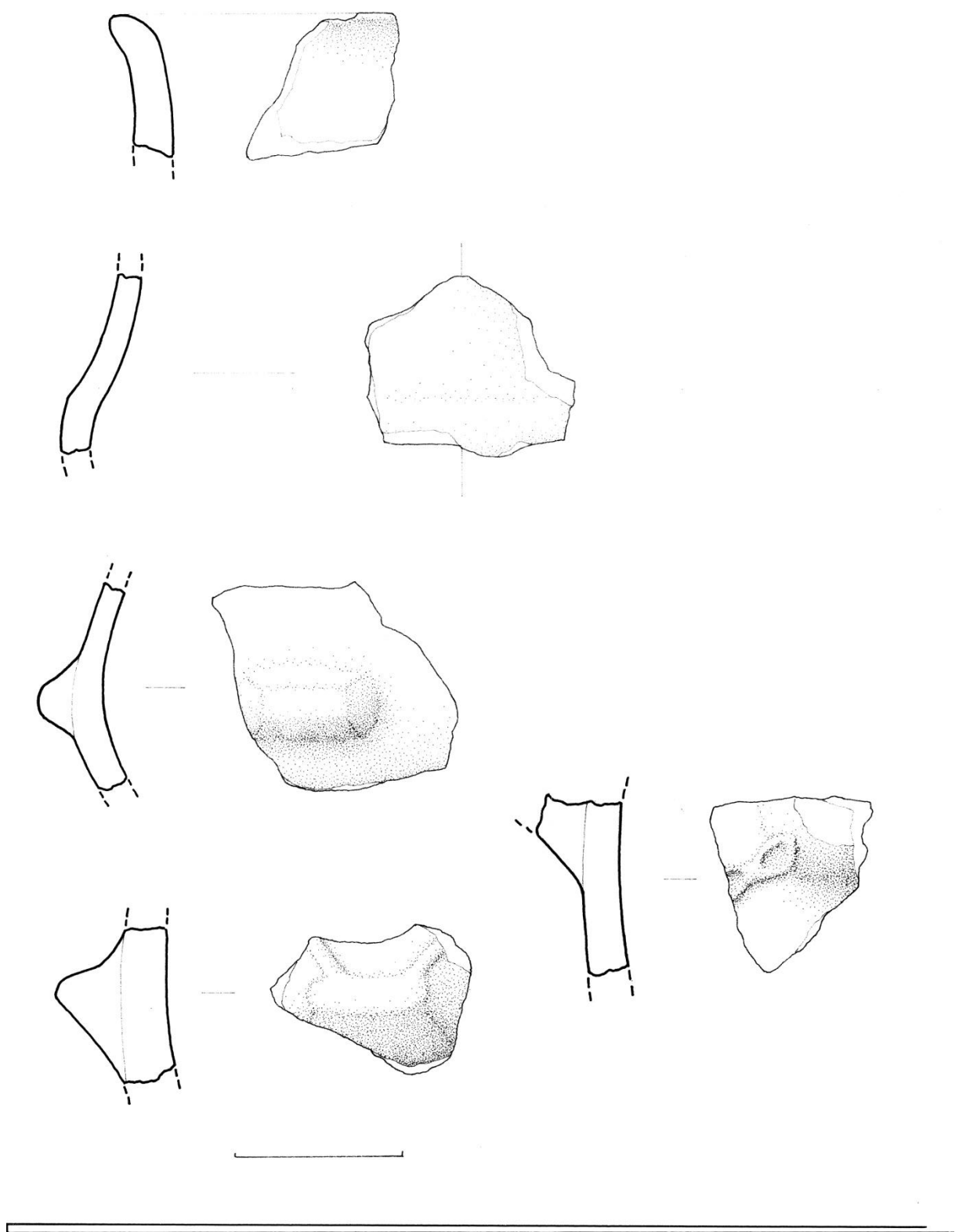

T.15

T.16

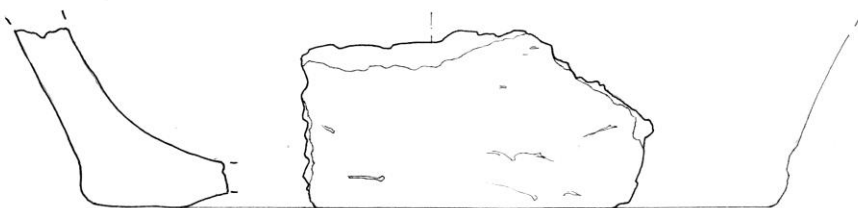
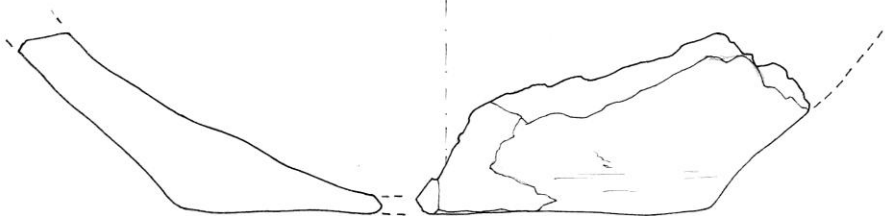
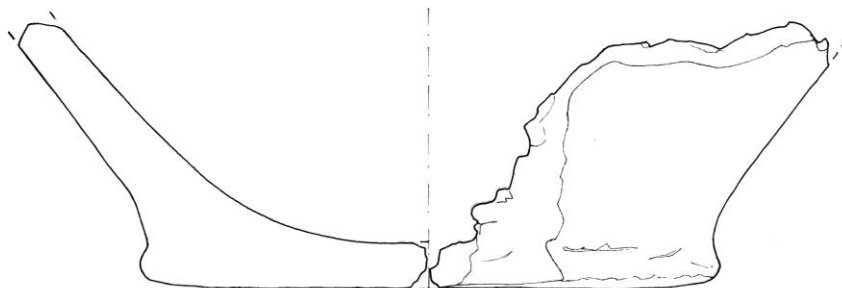
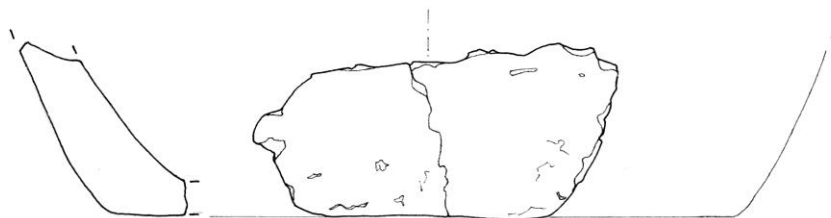
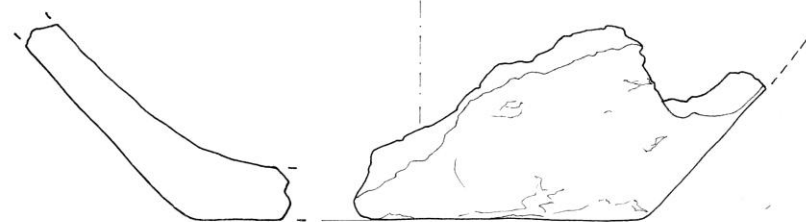
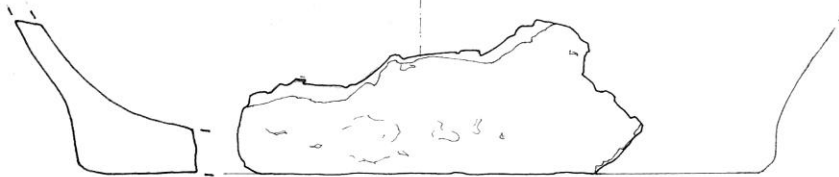

T.17

SR. II 43
3
14

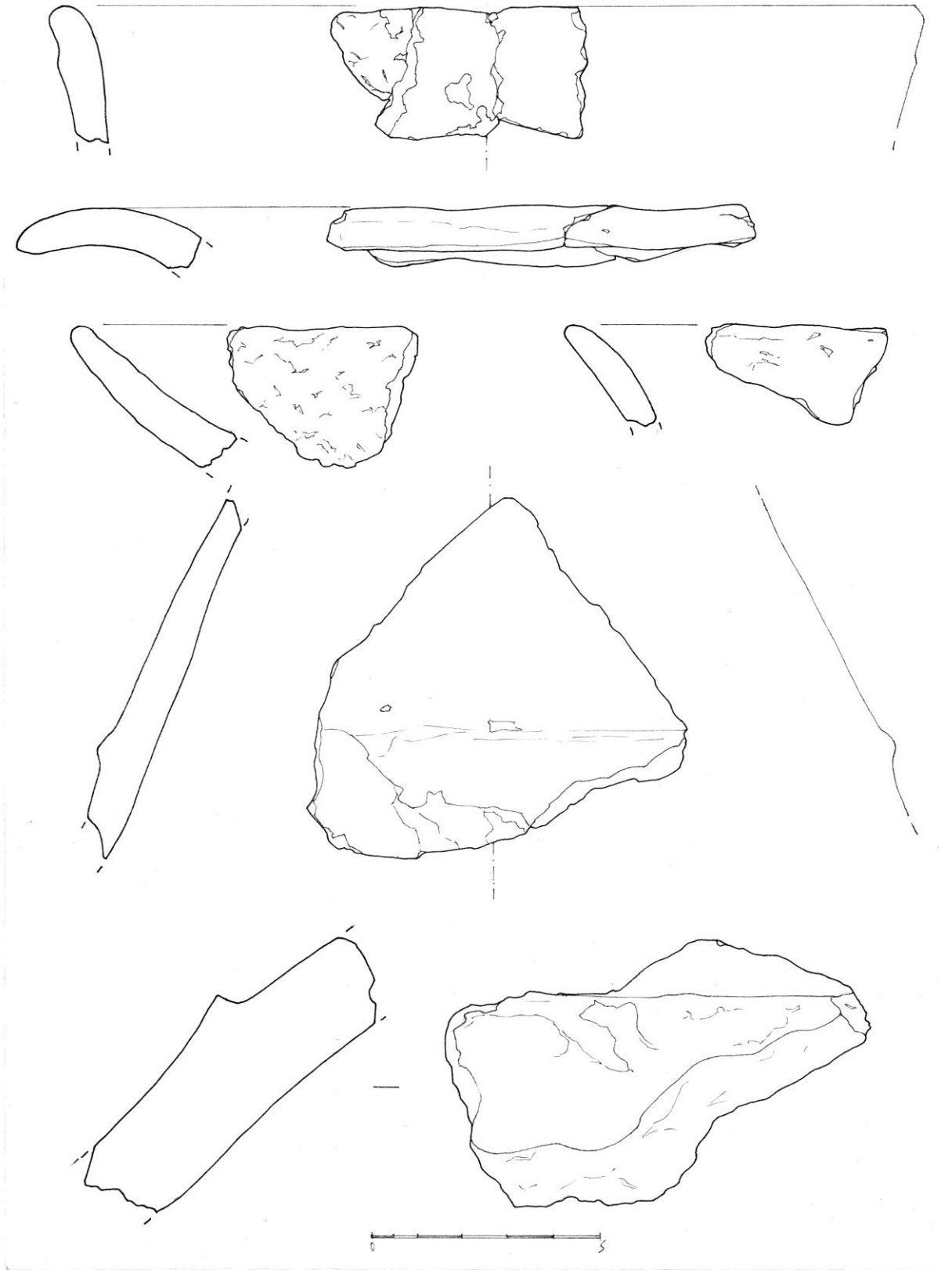
T. 7

T.18

TUR. GR. II 13
S-3
Sj 11

T. 2

T.19

TUR. GR. II 113
S-3
SJ 11

S-4
SJ 01

T.3

T.20

